

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Skaličkova jazyková typologie

Jaroslav Popela

Vydali

Bohumil Vykypěl a Vít Boček

Brno

2006

*Text, který zde vydáváme, je starý více než 55 let. Je to úvod k práci s prostým názvem K typologii ruštiny (VIII + 149 s.), obhájené v roce 1950 jako disertace ze slovanské filologie a obecného jazykozpytu na Filozofické fakultě Palackého univerzity v Olomouci (na jednom místě jsme tento úvod doplnili částí XII. kapitoly). Její autor, Jaroslav Popela (*1923), svou práci nikdy nezveřejnil (omezeně dostupný je jen jeden exemplář ve Vědecké knihovně v Olomouci, sign. II 203.590). Uvážíme-li, že nedlouho po dokončení jeho práce začala smutně slavná kampaň proti strukturalismu obecně a typologii zvláště (viz o ní Giger 2000, 2001), není se ani co divit. O něco pozoruhodnější je, že Jaroslav Popela o své disertaci nemluví ani v žádném ze svých pozdějších četných textů ke Skaličkově (pražské) typologii (viz jejich soupis zde v dodatku; pro soupis dalších textů k pražské typologii srov. Vykpěl 2006). V každém případě si nicméně myslíme, že i dnes by stálo za to celou práci publikovat, nejlépe přeloženou do světového jazyka. Protože se na takový úkol zatím nedostává sil ani prostředků, uveřejňujeme z Popelovy práce – s laskavým svolením autorovým – alespoň její obecný úvod (zásahy do textu se v podstatě omezily na aktualizaci pravopisu). Pozorný čtenář zabývající se pražskou typologií v něm bez vší pochyby najde nejedno zajímavé místo. Konečně dodávám, že kniha vychází za podpory Nadace Alexandra von Humboldta a péči Pražského lingvistického kroužku, jehož snahou je vydávat texty, kterým se v době jejich vzniku nedostalo náležité pozornosti.*

Bohumil Vykpěl

K výkladu jazykové typologie prof. V. Skaličky, jež zde podávám, jsem použil především těchto jeho prací: *Zur ungarischen Grammatik* (Skalička 1935), *Vývoj české deklinace* (Skalička 1941), *Über die Typologie der Bantusprachen* (Skalička 1946a), *Sur la typologie de la langue chinoise parlée* (Skalička 1946b), *Sur le rôle de la flexion interne dans la langue* (Skalička 1946–48).

Oddíl 1

Obecná charakteristika jazykové typologie prof. Skaličky

Skaličkova jazyková typologie vyrostla ze zásad *funkčně-strukturální* lingvistiky pražské školy. Pražská škola „chápe jazyk jako strukturu znaků jazykových, tj. základní řady z říše znaků vyznačené přímým vztahem k realitě“. Tato formulace B. Havránka (1940, 455) obsahuje základy pražského učení o jazyce (znak, struktura, přímý vztah k realitě), jeho dvojí stanovisko: 1. strukturalistické, 2. funkční.

Ad 1 (stanovisko strukturalistické, pojem „struktura“): Jazyk není „prostým souborem jazykových jevů, nýbrž je právě složitou a celostně uspořádanou jejich stavbou, v níž jsou jednotlivé jevy jazykové pevně skloubeny vzájemnými vztahy, hierarchisticky uspořádány a roztrženy podle několika plánů. Jednotlivé prostředky jazykové mají hodnotu jevů jazykových právě jen vzhledem k místu, které v celé struktuře zaujímají.“ (Havránek 1940, 455–456)

Ad 2 (stanovisko funkční, „přímý vztah k realitě“): Jazyk má přímý vztah k realitě a snaží se ji vystihnout co nejvěrněji: za tím cílem jdou jednotlivé jazyky různými cestami. Je nutno je zkoumat a srovnávat ze stanoviska funkčního, zkoumat, jak jednotlivé jazyky plní jisté úkoly, funkce (na rozdíl od funkcí, chápaných jako (matematické) závislosti u kodaňských strukturalistů). „Obecné potřeby výrazové a sdělovací, společné veškerému lidstvu, jsou jediným společným jmenovatelem, na který můžeme uvést výrazové a sdělovací prostředky, jež jsou v každém jazyku jiné.“ (Mathesius 1947, 157–158; citováno podle Skaličky 1947–48, 141 = 2004, 374) (Tezi V. Mathesia, že jde ve všech jazycích o uspokojování *týchž* vyjadřovacích potřeb, o *tytéž* problémy, jež různé jazyky řeší různými způsoby, každý po svém, je třeba omezit: právě na *různosti* „obecných potřeb výrazových a sdělovacích“ v různých stádiích vývoje materiálního života lidstva a na něm závislého myšlení buduje sovětská lingvistika stadiální jazykovou typologii. Že k takovým stadiím pražská škola nepřihlíží, to je pochopitelné z jejího zaměření, jež je větším dílem synchronistické; naproti tomu sovětskou lingvistiku charakterizuje historismus, počítající se sty a tisíci let. Obecnost výrazových a sdělovacích potřeb je tedy omezena jedním vývojovým stadiem. Jinak uvedené funkční stanovisko pražské školy podržuje plně svou platnost a užitečnost.)

Ve své knize *Zur ungarischen Grammatik* srovnáním čtyř jazyků (maďarštiny, finštiny, češtiny, turečtiny) došel Skalička k výsledku, že se tyto jazyky gramaticky liší vlastně jenom různě vyvinutými diferenciacemi. (*Diferenciací* rozumí opozici (protiklad) dvou gramatických jednotek, jež netvoří pár (× korelace jakožto opozice dvou gramatických jednotek tvořících pár pomocí jednoho sématu (o sématu viz níže)).) Při zkoumání gramatických vlastností

uvedených čtyř jazyků vyšel Skalička z principu potenciality, na nějž důrazně obrátil pozornost lingvistiky V. Mathesius ve své stati *O potenciálnosti jevů jazykových* (Mathesius 1911), že totiž jazykové jevy nemusí být a nebývají konsekventní, nýbrž mohou být jen potenciální. Poznatek, že *jazyky se liší od sebe tím, jak jsou v nich vyvinuty tytéž diference, tj. stupněm jejich konsekventnosti*, položil Skalička za základ své strukturální gramatické typologie. Rozlišuje *diference vertikální* (séma : morfém, morfém : slovo, slovo : věta, resp. též slovo : spojení slov, věta jednoduchá : věta složená) a *horizontální* (séma : séma, morfém : morfém, slovo : slovo, věta : věta, např. sémantém : formém, morfém odvozovací : morfém koncovkový, nomen : verbum, substantivum : adjektivum, podmět : přísudek, přísudek : předmět, určovaný nominální člen věty : určující přívlástek, věta hlavní : věta vedlejší aj.).

K termínům: Pojmu „séma“ užívá Skalička jenom v knize *Zur ungarischen Grammatik* (Skalička 1935) a označuje jím „gramatický element“, ale ve skutečnosti ho užívá jako elementu *funkčního*, jak ukazuje V. Mathesius v posudku knihy *Zur ungarischen Grammatik* (Mathesius 1936, 51): „séma v plodném pojetí Skaličkově je jednotka v základě funkční, jenže vázaná na možnost formálního vyjádření v oblasti daného jazyka“. – „*Morfém*“ definuje Skalička jako „spojení sémat, která jsou jednoznačně sama o sobě nebo za pomoci jiných morfémů vyjádřena nepřetržitou řadou fonémů“ (Skalička 1935, 66 = 1979, 123). – „*Sémantém*“ = séma hlavní. – „*Formém*“ = séma pomocné. – Později Skalička neuvádí již termínu „séma“ a mluví prostě o „*funkci*“ (tak např. morfémy vyjadřují buď jednu funkci, nebo kumulují několik funkcí). Pak je třeba změnit i definici morfému asi takto: *morfém* je nejmenší nepřetržitá řada fonémů, která sama o sobě nebo za pomoci jiných takových řad vyjadřuje jednu nebo více jazykových funkcí; *sémantém* = morfém hlavní, tj. nositel funkce hlavní čili vlastního, lexikálního významu (ve flexivních jazycích se nazývá obyčejně „*kořen*“); *formém* = morfém pomocný, tj. nositel funkce pomocné, gramatické (gramatického významu). V takovém smyslu budu uvedených termínů (morfém, sémantém, formém) užívat v dalším výkladu.

Je těžko představit si v dnešní době jazyk bez vertikálních diferenciací, tzn. jazyk, v němž by morfém = slovo = věta (= znamená *neexistenci* dané diference, : označuje diferenciaci dvou jazykových jednotek). (Jen v nejstarším, nejprimitivnějším jazyce člověka asi neexistovala ani diference morfém : slovo, ani slovo : věta, ani morfém : věta, tzn. byly tu jen nečleněné zvuky-věty; srov. např. Reformatiskij 1947, 152.) Zato horizontální diference nejsou v jazyce nezbytné (tak např. u slov v mnoha jazycích existuje jenom obecná opozice *regens : rectum*). Existence nebo neexistence nejzákladnější horizontální diference – sémantém : formém může sloužit za první kritérium pro typologické rozdělení jazyků. *Jazyky, v nichž existuje diference sémantém : formém*, lze rozdělit dále podle toho, vyjadřuje-li v nich morfém jenom jednu funkci nebo

více funkcí (tj. existuje-li v jazyce původní Skaličkova „diferenciace“ séma : morfém či nikoli), a podle toho, jak jsou v nich vyvinuty základní vertikální diferenciace morfém : slovo a slovo : věta, do těchto čtyř typů:

1. *typ aglutinační* (manifestuje se např. v turečtině): morfémy jednofunkční, dobře vyvinuté diferenciace morfém : slovo, slovo : věta (slovo existuje tedy jako jasně diferencovaná gramatická jednotka);

2. *typ izolační* (např. v nové angličtině): morfémy jednofunkční, špatně vyvinutá diferenciace morfém : slovo (existuje tedy jenom zřetelná diferenciace morfém-slovo : věta);

3. *typ flexivní* (např. v klasické latině nebo v češtině): morfémy mnohofunkční, dobře vyvinuté diferenciace morfém : slovo, slovo : věta (slovo existuje tedy jako jasně diferencovaná gramatická jednotka);

4. *typ introflexivní* (např. v arabštině): morfémy mnohofunkční, špatně vyvinutá diferenciace morfém : slovo (existuje tedy jenom zřetelná diferenciace morfém-slovo : věta).

Jazyky, v nichž neexistuje diferenciace sémantém : formém, lze obsáhnout jedním typem (typ polysyntetický).

Tak jsme dospěli k pěti Skaličkovým jazykovým typům, jimiž lze patrně obsáhnout všechny jazyky světa.

Z právě uvedených schémat Skaličkových jazykových typů lze vyčíst některé obecné zásady strukturální typologie: *Jednotlivé typy se liší od sebe jen některými vlastnostmi, kdežto jiné mají společné.* Aglutinační a izolační typ mají společnou jednofunkčnost morfémů, aglutinační a flexivní typ dobře vyvinutou diferenciaci morfém : slovo (i slovo : věta), flexivní a introflexivní typ mnohofunkčnost morfémů, izolační a introflexivní špatně vyvinutou diferenciaci morfém : slovo; aglutinační a introflexivní typ spolu souvisí nepřímou (aglutinační typ se shoduje částečně s flexivním a flexivní s introflexivním, aglutinační typ se však shoduje částečně s izolačním a izolační s introflexivním), podobná nepřímá souvislost je mezi flexivním a izolačním typem. *Z toho plyne:* a) Vzájemná souvislost jevů v strukturální gramatice nebude tak přesná, jako je např. ve fonologii. Ve fonologii může o poměru dvou korelací (a, b) platit pouze např. toto pravidlo: *existuje-li* v daném fonologickém systému korelace a, *existuje* v něm i korelace b, a tedy *neexistuje-li* b, *neexistuje* ani a; naproti tomu v gramatice může platit toto: jev a je příznivý jevu b, a proto také jev b je obvykle příznivý jevu a. Podle toho Skalička definuje (předběžně) *jazykový typ* jako *soubor gramatických vlastností, které jsou si navzájem příznivé*, tzn. má-li daný jazyk jednu, očekáváme, že bude mít i druhou, třetí atd. b) Jevy jedné kombinace vlastností (typu) mohou být v jazyce potlačeny a tím je umožněna existence jevů druhé kombinace (typu). Sotva najdeme ve světě jazyk, který by úplně náležel do rámce jednoho typu: v jednom jazyce se projevují různé typy (některé více, jiné méně, některé v jednom úseku

jazyka, druhé v jiném; odtud nesmírná pestrost gramatických struktur jazyků světa) čili *každý jazyk je kombinací několika typů*.

Typ je tedy extrém, realizovaný zřídka nebo vůbec nikdy nerealizovaný (Skalička 1935, 62 = 1979, 119), abstrakce z několika jazyků, nikdy ne zcela realizovaná v některém konkrétním jazyce. Jazyky, které nevykazují zřetelný lingvistický typ, nejsou proto smíšené nebo málo čisté, nýbrž jsou právě tak systematické jako jazyky s (relativně) zřetelným typem. (Srov., mimochodem, Kacnelsona (1948, 10): „Morfologická klasifikace se zakládala na iluzi, jako by existovaly čisté flexivní, aglutinační atd. jazyky. Ve skutečnosti však takové „čisté“ jazyky neexistují. Ve skutečnosti každý jazyk ve své morfologické stavbě vždycky kombinuje rozličné prostředky gramatické techniky, (...).“)

Upozorňuji ještě na jednu zásadu Skaličkovy strukturální typologie: *jazyková struktura není typologicky něco pevného, nýbrž se vyvíjí a mění*; srov. např. izolační angličtinu (moderní), vyvinuvší se z flexivní staré angličtiny; arménština se vyvíjí od flexe k aglutinaci (Skalička 1941, 32 = 2004, 238); estonština od aglutinace k flexi (Skalička 1935, 65 = 1979, 121–122); ve vývoji češtiny od praslovanštiny do staré češtiny vzrůstala tendence flexivní, ale po provedení staročeské přehlásky *a > ě* (tj. od 2. pol. 14. stol.) nastává ve vývoji obrat k aglutinaci (aspoň v deklinaci) (Skalička 1941) apod.; *každá jednotlivost pohybuje jazykovou strukturou tím či oním směrem*, jak je to ve shodě se strukturálním principem (každá jednotlivost zaujímá své místo v dané struktuře a je ve vztahu se všemi ostatními).

Vlastnosti jednotlivých jazykových typů lze odvodit z obecných schémat, uvedených na str. 9, ovšem jenom jako vlastnosti, jimž je ten či onen typ příznivý. Výčet vlastností aglutinačního, flexivního a izolačního typu podává Skalička – více méně nesystematicky – na str. 4–6 svého *Vývoje české deklinace* (Skalička 1941, 4–6 = 2004, 210–212), nečině si ovšem nároků na úplnost. Ve svých studiích o bantuských jazycích (Skalička 1946a) a o čínštině (Skalička 1946b) rozbírá (v hlavních rysech) celou gramatickou strukturu daných jazyků, a je proto nucen postupovat metodicky, aby obsáhl a utřídil všechna fakta zkoumaného jazyka. Tradiční dělení gramatiky na morfologii a syntax jako východisko takového rozboru se nehodí, poněvadž slovo, jakožto centrum morfologie, není vždycky v jazycích jasně diferencovanou jednotkou (srov. izolační a introflexivní typ a níže polysyntetický). Skalička volí tuto metodu: bere za východisko analýzy gramatické struktury jakéhokoliv jazyka dělení na části řeči, bere jednu po druhé a zkoumá, jak v nich jazyk řeší pět základních problémů, do nichž si zformuloval obsah obecné gramatiky:

1. *problém poměru formy a funkce*
2. *problém slabiky*
3. *problém třídění*

4. *problém vázání*

5. *problém amplifikace.*

(Poznámka: Části řeči, jakožto nejobecnější gramaticko-lexikální kategorie, existují ve všech jazycích, nejsou však ve všech jazycích úplně tytéž. Dělení na části řeči jako východisko strukturálního rozboru nelze tedy brát absolutně: je nutno stanovit je pro zkoumaný jazyk předběžně a teprve rozbor pomůže vydělit je přesně.) *Tak klade Skalička základy strukturální obecné gramatiky.*

V dalším výkladu proberu konkrétně hlavní vlastnosti Skaličkových pěti typů, tj. ukáži v hlavních rysech, jak jednotlivé typy řeší pět uvedených problémů. Výklad o polysyntetickém typu odděluji od výkladu o ostatních čtyřech typech (v nichž je zřetelně vyvinut základní protiklad sémantém : formém), aby srovnání mezi nimi bylo přehlednější. Některé myšlenky prof. Skalička přímo nevyslovil nebo je formuloval jinak než já, ale doufám, že zachovávám linii jeho typologie.

Oddíl 2

Hlavní vlastnosti jazykových typů, v nichž existuje diferenciacie sémantém : formém (aglutinační, izolační, flexivní, introflexivní)

I. Problém poměru formy a funkce:

A. Má jedna forma vyjadřovat jenom jednu funkci či několik funkcí najednou? B. Má mít jedna funkce v různých případech jenom jednu a touž formu či různé formy? (= Problém synonymie formálních elementů.) Má jedna forma vyjadřovat vždy jednu a touž funkci či rozličné funkce? (= Problém homonymie formálních elementů.)

A. Jednofunkčnost a mnohofunkčnost morfémů:

Aglutinační a izolační typ mají morfémy jednofunkční, např. v tureckém *ev-ler-im-iz-de* 'v našich domech' *ev* = sémantém 'dům', *ler* = formém plurálu, *im* = posesivní sufix 1. osoby, *iz* = formém plurálu u posesivních sufixů 1. a 2. osoby, *de* = sufix 'v', v anglickém *of the house* 'domu' *house* = sémantém 'dům', *the* = člen určitý, *of* = formém genitivu; *flexivní a introflexivní typ* kumulují v jednom morfému dvě i více funkcí, např. v českém *dom-ům* *dom* je sémantém (kořen) a formém *-ům* vyjadřuje současně dativ a plurál, v *dom-ů -ů* vyjadřuje tři funkce (genitiv, plurál, maskulinum), v *dom-u -u* vyjadřuje dokonce čtyři funkce (genitiv, singulár, maskulinum, neživotnost), arabské morfémy-slova *kitāb(un)* 'kniha', *kutub(un)* 'knihy' (nom. pl.), *kātib(un)* 'píšící, písař' apod. kumulují tři funkce: jednu hlavní ('psát') a dvě pomocné, gramatické (odvozenina a singulár; odvozenina a plurál; participium activi (popř. substantivizované) a singulár).

B. Synonymie a homonymie formálních elementů:

Synonymie a homonymie formálních elementů se takřka nevyskytuje v aglutinačním a izolačním typu, zato ve flexivním a introflexivním typu je běžná. Je to ve shodě s jednofunkčností a mnohofunkčností formémů. Jsou-li formémy jednofunkční (v *aglutinačním a izolačním typu*), pak jazyk jich kumuluje na sémantém zpravidla několik: je přirozené, že v takovém případě dochází zřídka k homonymii; stejně řídká je však i synonymie, jež by příliš zvyšovala už tak vysoký počet formémů, jimiž aglutinační a izolační jazyky disponují. Dále: z kumulace formémů v aglutinačním a izolačním typu vyplývá přirozená potřeba rozhraničit je – toho se dosahuje jejich slabičností (srov. problém slabiky); slabičnost osamostatňuje do značné míry jednotlivé formémy (s tím souvisí i volnější spojování gramatických jednotek – srov. problém vázání; aglutinační a izolační typ jsou typy „analytické“), a tato okolnost není příznivá synonymii a homony-

mii. Naproti tomu *ve flexivním a introflexivním typu* mnohofunkčnost formémů podporuje i jejich synonymii a homonymii: jedno slovo v ideálním flexivním nebo introflexivním typu obsahuje jenom jeden formém, který kumuluje více funkcí; takový formém nemůže být příliš dlouhý ani ve flexivním, ani v introflexivním typu – ve flexivním typu proto, že tu existuje dobře vyvinutá diferenciace morfém : slovo, v introflexivním typu, v němž sémantém a formém splývají v jednom morfému-slovu (poněvadž není vyvinuta diferenciace morfém : slovo), nemůže být morfém-slovo příliš dlouhý, protože to by vedlo k jeho rozpadu na menší morfémy a introflexe by zanikala. (Tak např. semitské jazyky mají pravidelně třísouhláskové kořeny.) Dále: jediný – mnohofunkční – formém ve flexivním a introflexivním typu nevyžaduje, aby byl oddělen od kořene (srov. problém slabiky) – tím vzniká těsnější spojení morfémů ve slovo (flexivní a introflexivní typ jsou „syntetické“), odtud dobré rozlišování částí řeči a příznivý postoj uvedených typů k třídění v jazyce vůbec (srov. problém třídění); a právě synonymie a homonymie formálních elementů umožňuje třídění jmen a sloves. Proto flexivní čeština má – na rozdíl od jediné deklinace (jmenné flexe) a jediné konjugace (slovesné flexe) v aglutinační turečtině nebo izolační angličtině – zvláštní substantivní, pronominální, adjektivní a verbální flexi, uvnitř každé z nich zase několik deklinací a konjugací. Jazyky introflexivního typu znají rovněž synonymii a homonymii formálních elementů: Skalička (1946–48, 15) uvádí např., že v arabštině existuje 31 způsobů introflexivního tvoření plurálu (*farasun* – plurál *afrāsun*, *haqqun* – plurál *huqūqun*, *kalbun* – plurál *kilābun*, *sultānun* – plurál *salātīnu* atd.); to je však extrémní případ. Třídění do několika deklinací a konjugací je introflexivní typ málo příznivý (× flexivní typ): prostředky introflexivního typu jsou totiž omezené – jenom metateze souhlásek a obměňování samohlásek uvnitř morfému-slova, v němž splývá sémantém s mnohofunkčním formémem. (Proto se také introflexivní typ pravidelně kombinuje s aglutinací nebo izolací.)

II. Problém slabiky:

Zde jde o základní otázku: Má se slabika krýt s funkční jednotkou či mají být slabiky rozvrženy jinak než funkční jednotky?

Kryjí-li se morfémy se slabikami, je tím fonologicky zřetelně vyznačena hranice morfémů. *V aglutinačním a izolačním typu* se k sémantému druží spousta formémů, poněvadž každý vyjadřuje jenom jednu pomocnou funkci; je tedy třeba morfémy navzájem od sebe odlišit, a proto v obou typech hranice morfémů se kryjí s hranicemi slabik (srov. např. maďarské *ház-nak*, anglické *of the house*); fonologická hranice morfémů v aglutinačním typu bývá nadto ještě vyznačena zvláštní, tj. v jiných pozicích neobvyklou skupinou fonémů (např. spojení souhlásek *-zn-* se v maďarštině nevyskytuje jinde než na hranici morfémů); v izolačním typu každý morfém je izolovaným „slovem“. *Ve flexivním typu* se slovo (aspoň v ideálním případě) skládá jenom ze dvou morfémů – z jednoho

sémantému a z jednoho formému (v indoevropských jazycích se mu říká obyčejně „koncovka“); hranice mezi oběma morfémy (právě proto, že jsou jenom dva) nemusí být, a také nebývá, fonologicky vyznačena, hranice morfémů a slabik se tedy zpravidla nekryjí (srov. např. české *dom-u*). V *introflexivním* typu splývá sémantém a formém, jenž může kumulovat více gramatických funkcí, v jednom morfému-slovu a nelze tedy mluvit o fonologické hranici mezi oběma „morfémami“. (Slovo v introflexivním typu je jakoby „patologickým“ případem slova ve flexivním typu, v němž kořen a koncovka, které stály za sebou, se položily na sebe a smísily.)

III. Problém třídění:

A. *Třídění na elementy hlavní (tj. nositele funkce hlavní, sémantémy) a elementy pomocné (formální, gramatické, především formémy)* jsme položili jako první třídící kritérium jazykových typů. V prvních čtyřech typech, o nichž jde řeč v tomto oddíle, je diferenciací sémantém : formém vyvinuta. Všimnu si, jak je v nich vyvinuta. *Ve flexivním typu*, tj. v typu s nejlépe vyvinutými diferenciacemi, bývá sémantém od formému dobře diferencován: sémantémy jsou poměrně často víceslabičné, kdežto formémy zpravidla netvoří ani jednu celou slabiku (např. v českém *žen-ě, nés-t, muž-Ø* (nulový formém)). V *aglutinačním typu* bývají sémantémy víceslabičné, ale velmi často jednoslabičné, formémy bývají zpravidla jednoslabičné (*celá* slabika), diferenciací sémantém : formém je tedy oslabena; poněvadž se však na sémantém obyčejně kumuluje několik formémů, je přirozené, že se aglutinační typ snaží sémantém dobře od nich odlišit: děje se tak zpravidla pomocí tzv. vokální harmonie (vokál(y) sémantému je (jsou) konstantní a tím se sémantém liší od formémů, jejichž vokály se připodobňují vokálu sémantému). V *izolačním typu* jsou sémantémy obyčejně jednoslabičné stejně jako formémy, jejich diferenciací je tedy velmi slabá. (V tom je izolační typ ze všech typů nejbližší typu polysyntetickému, v němž však – v jeho ideální podobě – neexistuje diferenciací sémantém : formém vůbec.) V *introflexivním typu* splývá sémantém a formém v jednom morfému-slovu; avšak uvnitř morfému-slova v introflexivním typu můžeme rozlišovat fonémy hlavní (tzv. radikály), jejichž souhrn lze chápat jako sémantém (kořen), a fonémy pomocné, gramatické. (V jazycích intoflexivního typu je, resp. měla by být důležitou lingvistickou disciplínou morfonologie.) Existuje tu tedy diferenciací element hlavní : element pomocný (gramatický) a je jasnější nežli v typu izolačním.

B. Základní třídění ve všech jazycích je *třídění na tzv. části řeči*, tj. nejobecnější gramaticko-lexikální třídy (kategorie) v jazyce. Gramatické vydělení a diferenciací částí řeči jsou však v jednotlivých typech různé. Nejlépe jsou části řeči vyděleny *ve flexivním typu*: díky jedinému, mnohofunkčnímu formému není potřeba ve flexivním typu vyznačovat hranici sémantému a formému

a oba morfémy vytvářejí těsnou jednotu – sémantém (kořen) nikdy nestojí sám o sobě v platnosti slova, nýbrž je vždy spojen s formémem (koncovkou), který charakterizuje toto spojení obou morfémů *morfologicky* jako část řeči. (V případech jako české *muž* (nominativ singuláru), *žen*, *měst* (genitiv plurálu) jde o formém nulový.) Dík svému morfologickému příznaku je část řeči ve flexivním typu velmi samostatnou a zřetelně diferencovanou jazykovou jednotkou. Diferenciaci částí řeči ve flexivním typu zvyšuje existence několika druhů flexí podle různých částí řeči (např. nominální, pronominální a verbální flexe v latině, substantivní, adjektivní, pronominální a verbální flexe v češtině) (srov. problém synonymie a homonymie formémů). *V introflexivním typu* je diferenciace částí řeči ve srovnání s flexivním typem méně zřetelná, poněvadž tu neexistují koncovky: části řeči se zde rozlišují sice morfologicky, ale jenom pomocí určitých fonémů a jejich kombinací a částečně pomocí jejich pozice uvnitř morfému-slova. *V aglutinačním typu* formémy nekumulují funkce a připínají se (vlastně proto) volněji, a to k nejrůznějším sémantémům; sémantém s formémy netvoří tedy nijak těsnou jednotu, proto je přirozené, že sémantém může fungovat ve větě jako slovo-část řeči (× ve flexivním a introflexivním typu) – srov. tzv. Stammformen (např. maďarské *ház*, turecké *ev*). Vedle svého významu (který je *prvním* kritériem části řeči) je část řeči v takovém případě gramaticky charakterizována jenom syntakticky, nikoli zároveň morfologicky. Sémantické kritérium je v aglutinačním typu pevné, poněvadž sémantémy tu bývají jednoznačné (o tom viz níže u tvoření pojmenování v aglutinačním typu). *V izolačním typu* jsou části řeči vyděleny a diferencovány nejslaběji: sémantémy velmi často nebývají jednoznačné (× v aglutinačním typu), tzn. vyjadřují jenom nediferencovanou, obecnou ideu (např. anglické *love* – idea lásky; srov. níže tvoření pojmenování v izolačním typu; zdá se, že takových významově nediferencovaných sémantémů v moderní angličtině přibývá); sémantémy se diferencují pomocí izolovaných jednofunkčních formémů, jejichž spojení je ještě mnohem volnější než v aglutinačním typu (např. anglické *the love* = substantivum ‘lásky’, *I love* = tvar slovesa ‘milovat’); stejně jako v aglutinačním typu může sémantém vystupovat ve větě jako slovo-část řeči, diferencované jenom syntakticky, totiž pozicí (*love* před substantivem funguje jako adjektivum, např. *the love song* → *the love-song* ‘milostná píseň’).

C. *Třídění uvnitř části řeči* je vyvinuté jen ve flexivním typu, který je třídění vůbec příznivý, a v mnohem menší míře v introflexivním typu. Nejrozvinutější je třídění u jmen, srov. *třídy* v bantuských jazycích a *rody* v indoevropských a také semitských jazycích (rodově roztrženy nejsou jenom jména osob a živočichů podle pohlaví, ale i předměty a jevy – srov. např. v češtině *učitel*, *učitelka*, *kocour*, *kočka* || *stůl*, *stolice*, *požár*, *záře*). *Aglutinační a izolační typ* takové třídění neznají (např. rod jmen tu neexistuje).

Třídění tvarů téže části řeči do několika paradigmat je běžné jen ve flexivním typu (např. 5 nominálních deklinací a 4 verbální konjugace v klasické latině). Introflexivní typ není tomuto třídění celkem příznivý, poněvadž jeho výrazové prostředky jsou omezené. Aglutinační a izolační typ nejsou tomuto třídění příznivé: mají jenom jednu deklinaci pro všechna jména a jednu konjugaci pro všechna slovesa.

IV. Problém vázání (spojování) mezi rozličnými elementy (uvádím jenom nejzávažnější případy sem patřící):

A. Vázání morfémů ve slovo:

*Ve flexivním a aglutinačním typu je zřetelně vyvinuta diference morfému : slovo, tzn. formém(y) se připíná (připínají) na sémantém a vytváří (vytvářejí) s ním slovo, srov. turecké *ev-in*, české *dom-u*, *po-nes-u*; ve flexivním typu, díky mnohofunkčnosti formému, vytváří se pevné spojení sémantému (kořene) s formémem (koncovkou), v aglutinačním typu, kumulujícím jednofunkční formémy, je jejich spojení se sémantémem mnohem volnější. V izolačním typu je vázání morfémů nejvolnější, poněvadž morfémy jsou jednofunkční a poněvadž diference morfému : slovo je tu velmi slabě vyvinuta: sémantémy i formémy jsou buď samy o sobě izolovanými slovy, srov. třeba anglické *My* (formém) *house* (sémantém) *is* (formém) *my* (formém) *castle* (sémantém), nebo slovo je spojením sémantému a jednoho nebo několika izolovaných formémů, srov. např. anglické *of the house*, *I shall carry*; o uvolněnosti takového spojení morfémů (slova) v izolačním typu svědčí ta skutečnost, že je lze roztrhnout jiným slovem, srov. např. anglické *of the (new) house*, turecké *yeni evin*, české *nového domu*. V introflexivním typu jsou morfémy mnohofunkční, avšak není vyvinuta diference morfému : slovo: nejde tu vlastně o vázání morfémů, nýbrž o jejich slítí v jednu gramatickou jednotku, o níž nelze bezpečně říci, je-li to morfému či slovo, srov. např. arabské *faras(un)* 'kůň', *afrās(un)* 'koně' (pl.).*

*Poznámky k fonologické hranici u aglutinačního a u izolačního typu: Aglutinační a izolační typ bývají od sebe celkem dobře fonologicky odlišeny: v aglutinačních jazycích bývá vokální harmonie, tj. přizpůsobování vokálů formémů k vokálu sémantému, jež znamená těsnější spojení sémantému s formémem, než je spojení mezi morfém-slovy v izolačním typu; srov. turecké (tj. aglutinační) *el-ler-im-iz* 'naše ruce' a *çocuk-lar-ım-ız* 'naše děti' a naproti tomu např. anglické (tj. izolační) *the aunt* [ʒī ānt] 'teta', kde hranice mezi oběma morfém-slovy je velmi jasná (nenastává zde liaison, v angličtině obvyklé, nýbrž vzniká zde naopak hiát, který zachraňuje slabiku (!) prvního morfému-slova a zvláště jasně signalizuje hranici morfémů). Fonologické kritérium pro rozlišování aglutinace a izolace však někdy selhává; v takovém případě je třeba vzít na pomoc jiné znaky obou typů a ostatní vlastnosti daného jazyka (např. pojmenování značková v izolačním typu × pojmenování popisná v aglutinačním typu; o pojmenování*

viz níže u problému amplifikace). Tak např. francouzské *la tante* [latāt] ‘teta’ není fonologicky odlišeno od *latente* ‘skrytá, utajená’, tj. tvaru adjektiva *latent* v ženském rodě; podobně ve francouzském *je te le donne(rai)* je fonologicky těžko rozhodnout, jde-li o izolaci či aglutinaci. V případě *la tante* lze člen a substantivum od sebe roztrhnout vsunutím adjektiva (např. *la vieille tante*); pojmenování je značkové a jednoslabičné (pravopis ovšem ukazuje, že dříve bylo dvojslabičné): všechny tři znaky ukazují na izolaci. Avšak přesto není tím izolace prokázána: adjektiva se totiž ve francouzštině kladou častěji za jméno (takže se člen a substantivum od sebe neodtrhují); slovo ‘teta’, jakožto slovo velmi staré, je i v jiných indoevropských jazycích pojmenováním značkovým, ne popisným. Moderní francouzština se zde vyvíjí od izolace k aglutinaci. To je lépe vidět na druhém příkladě (*je te le donne(rai)*); zjistit, jde-li o aglutinaci či izolaci, znamená zjistit, jde-li zde jen o 4 morfémy či o 4 samostatná slova. Zde užitkem jiného kritéria, že totiž slova (× morfémy) se mohou přemístit a oddělit od sebe (V. Mathesius 1911): tak v češtině *Dám ti to, To ti nedám, Jednou ti to také dám, To asi dám* jemu, *Když ti všechno dám, nebudu mít nic*, v angličtině *I shall (resp. I'll) give it (to) you, I shall (nebo I'll) give you this book* nebo *I shall (nebo I'll) give this book to you, I shall (nebo I'll) never give it (to) you* apod.; ve francouzském *je te le donne(rai)* (v záporu *je ne te le donne(rai) pas*) není takové přemístění a oddělení možné: chceme-li oddělit (hlavně pro zdůraznění) některý člen, musíme užít jiného zájmena – *moi, je te le donnerai, je le donnerai à toi* nebo (lépe) *c'est à toi que je le donnerai, je te donnerai cela*, v imperativu lze užít *le* za slovesem, ale jen ve spojení s osobním zájmenem, např. *Donne-le-moi!* vedle *Donne-moi cela!* (*Je, me, te* atd. se nazývají obyčejně *pronoms personnels atones*, *moi, toi* atd. se nazývají *pronoms personnels toniques* nebo *pronoms personnels absolus*.) Ve francouzském příkladě jde tedy o aglutinaci (také futurum je tu utvořeno aglutinačně).

B. Vázání vyšších jazykových jednotek:

Nejprostším prostředkem k vyjádření syntaktických vztahů, mezi slovy, skupinami slov a větami je *pevný „slovosled“*. Avšak jazyky s dobře vyvinutou diferenciací sémantém : formém se nespokojují tímto obecným, tj. málo specializovaným, syntaktickým prostředkem.

a) *Shoda (kongruence)* je jeden z důležitých syntaktických prostředků, sloužící ke svazování přívlastku nebo přísudku se jménem (podmětem či předmětem). Flexivní typ váže těsně k sobě nižší jednotky (kumuluje funkce v morfému a hranice morfémů ve slovech fonologicky nevyznačuje – je „syntetický“), lze tedy očekávat, že je příznivý i těsnějšímu spojování vyšších jazykových jednotek mezi sebou. Proto také dal v přívlastku a v přísudku přednost kongruenci před využitím slovosledu, srov. např. v češtině *Pilný žák se dobře učil, Pilná začka se dobře učila*, ve svahilštině *mtu mzuri* ‘krásný muž’, *watu wazuri*

‘krásní muži’, *Watu wangu wameanguka* ‘Moji muži padli’. – *Introflexivní typ* rovněž zná kongruenci. – *Aglutinační typ* má sice možnost formálně vyjadřovat kongruenci, ale přesto jí má nedostatek. Vysvětlují to jednofunkčností formémů v aglutinačním typu: α) Spojení sémantému je zde – ve srovnání s flexivním typem – velmi volné a kongruence s takovým volným morfémem je méně pravděpodobná; mimo to u substantiva ve funkci podmětu užívá aglutinační typ Stammform, tj. formu bez sufixu, takže zde není s čím kongruovat (srov. např. v turečtině *gün* ‘den’, *güzel* ‘krásný’, *güzel gün* ‘krásný den’). β) Ve flexivním typu kongruuje např. adjektivum se substantivem v pádě, čísle a rodě jmenném (srov. např. české *krásným dnům*), poněvadž všechny tři funkce jsou kumulovány v jednom formému (v koncovce *-ým*); aglutinační typ však nekumuluje funkce, nýbrž formémy, z nichž každý je nositelem jenom jedné funkce: české *krásným dnům* by se podle toho vyjádřilo **güzel-ler-e gün-ler-e, našim krásným dnům – *güzel-ler-im-iz-e gün-ler-im-iz-e* atd.; to by bylo rozhodně velmi nepohodlné, proto aglutinační typ vyjadřuje funkce jenom jednou, a to u řídicího členu (*güzel günlere, güzel günlerimize*). (O kongruenci v nominální větě viz kap. XII [viz zde níže oddíl 2, odst. IV. C.] – *Izolační typ* nezná kongruenci vůbec, poněvadž má jednofunkční formémy (jako aglutinační typ) a poněvadž jejich spojení se sémantémem je ještě mnohem volnější než v aglutinačním typu (protože diferenciací morfém : slovo v izolačním typu je velmi špatně vyvinuta – nemá koncovky ani sufixy a prefixy).

Poznámka: Ve flexivním typu platí kongruence také pro číslovky: srov. české *čtyři domy, čtyř domů, čtyřem domům, pět domů, pěti domů, pěti domům* atd. x turecké *dört ev, dört evin, dört eve, beş ev, beş evin, beş eve* atd., anglické *four houses, of four houses, to four houses, five houses* atd.

Kongruence přívlastku a přísudku s podmětem nebo předmětem ve flexivním typu činí zbytečným užívání pevného slovosledu. Naproti tomu izolační typ, který nezná vůbec kongruenci, užívá slovosledu jako hlavního gramatického prostředku. Introflexivní a aglutinační typ stojí uprostřed mezi oběma právě uvedenými krajnostmi slovosledu.

b) *Řešení problémů syntaktických vztahů mezi substantivy navzájem a vztahů mezi substantivy a slovesem*: Tyto problémy řeší jazyky s vyvinutou diferenciací sémantém : formém *pomocí pádů a prepozic nebo postpozic*. Nejlépe vyvinutý pádový systém (ne však nejbohatěji) má *flexivní typ* díky pádovým koncovkám, tvořícím dohromady s kořenem těsnou jednotu. (Poněvadž existuje ve flexivním typu synonymie a homonymie pádových koncovek, seskupují se pádové tvary do několika samostatných deklinací.) Nejbohatší systém pádový má *aglutinační typ*, protože má největší možnosti tvořit pády pomocí afixů: při tom jedna forma je základní (Stammform, „pád-nula“) a všechny ostatní lze z ní utvořit, nejsou s ní tedy rovnocenné (× ve flexivním typu je nominativ rovnocenný s ostatními pády, tzn. tyto nejsou od něho odvozeny); spojení sémantému s pádovým

sufixem není však v aglutinačním typu zdaleka tak pevné, jako spojení kořene s (vícefunkční) pádovou koncovkou ve flexivním typu. *Izolační typ* tvoří pády pomocí izolovaných formémů; mezi pádovými formémi a tzv. prepozicemi (předložkami) nebo postpozicemi je rozdíl jenom ve stupni abstraktnosti (resp. naopak ve stupni konkrétnosti) jejich reálného významu: tak např. v angličtině jsou nejabstraktnějšími předložkami *of, to*, ve francouzštině *de, à*, a proto se všeobecně uznávají za pádové formémi. *Introflexivní typ*, jak ukazují konkrétní jazyky, vyjadřuje pády aglutinačně (srov. např. arabský nominativ *faras-un*, genitiv *-in*, akuzativ *-an*) nebo izolačně (prepozicemi; v lidové arabštině ustupují prepozicím i aglutinační sufixy). Konkrétnější vztahy substantiv mezi sebou nebo substantiva ke slovesu se vyjadřují ve všech typech samostatnými slovy – prepozicemi nebo postpozicemi. Postpozicím dává přednost aglutinační typ (např. v turečtině *gece* (nominativ) *zarfinda* = anglické *during the night*, *ev-den* (ablativ) *uzak* = anglické *far from the house*; Mowle 1944, 54, 55); na rozdíl od sufixů nepodléhají postpozice vokální harmonii. Ostatní tři typy dávají přednost prepozicím. V izolačním typu je slabá diferenciacie mezi pádovým formémem a prepozicí (srov. vůbec slabou diferenciaci morfém : slovo v izolačním typu). Flexivní typ, stejně jako introflexivní, užívá předložek často, a to obvykle už tam, kde aglutinační typ užívá ještě pádových sufixů (srov. např. české *v domě, z domu* × turecké *evde, evden*).

Izolační a v menší míře také aglutinační typ vyjadřují nejzákladnější vztahy (hlavně podmět – přísudek, sloveso – předmět, předmět přímý – předmět nepřímý) jen slovosledem; to proto, že existuje v obou pád-nula (srov. např. anglické *The father drinks water* (podmět – slovesný přísudek – předmět přímý), turecké *Baba su içer* (podmět – předmět (přímý) – slovesný přísudek)). Ve flexivním a též v introflexivním typu nikdy tyto vztahy nejsou vyjádřeny jen slovosledem (podmět i předmět mají vždycky pádový formém). Vezmeme-li v úvahu též poměr jednotlivých typů ke kongruenci (srov. výše), můžeme sestavit stupnici podle toho, jak se jednotlivé typy chovají k slovosledu jakožto gramatickému (syntaktickému) prostředku: *flexivní* – *introflexivní* – *aglutinační* – *izolační*. *Flexivní typ má gramaticky volný slovosled* (srov. extrémně volný slovosled v klasické literární latině), *v izolačním typu je slovosled přísně vázaným gramatickým prostředkem*. Je třeba upozornit na jednu okolnost: Jak ukazují flexivní jazyky (např. čeština), je i v nich slovosled – aspoň do značné míry – pevný; pevný slovosled tu však nemá funkci *gramatickou*, jde o ustálenost zvykovou; různé možnosti slovosledu bývají ovšem ve flexivním jazyce využity stylisticky, ale to volnost slovosledu jako *gramatického* prostředku neruší.

C. *Problém vázání mezi podmětem a nominálním přísudkem*: viz kap. XII. [Z kapitoly XII uvádíme obecnou část oddílu 3, nesoucího název Dvojčlenná nominální věta v typologickém zhodnocení.]

Prohlásil jsem výše několikrát dvojčlennou nominální větu za projev aglutinačního jazykového typu a chci v tomto oddíle toto tvrzení zdůvodnit:

Predikativní vztah (predikace) mezi podmětem a nominálním přísudkem znamená jenom to, že mezi oběma *existuje* vůbec vztah. K vyjádření pouhé *existence* vztahu mezi dvěma členy větnými v jazyce stačí postavit oba členy vedle sebe. Poněvadž však vedle predikace existují v jazycích ještě jiné vztahy mezi větnými členy, především determinace, jež lze vyjádřit pouhou jejich juxta pozicí, bude vyjadřování predikativního vztahu juxta pozicí podmětu a nominálního přísudku, čili – jinými slovy – dvojčlennou nominální větou, daleko příznivější jazyk s pevným slovosledem jakožto základním syntaktickým prostředkem než jazyk se slovosledem volným. Jazykový typ flexivní nebude tedy dvojčlenné nominální větě příliš příznivý.

Sloveso ‘být’ má ze všech sloves v jazyce nejmenší obsah (při největším rozsahu), znamená pouhou *existenci*; je proto z nich nejvhodnějším k vyjádření vztahu predikace mezi podmětem a nominálním přísudkem; v takovém případě se stává pomocným slovesem – sponou. Než přistoupím k jednotlivým jazykovým typům a jejich poměru k dvojčlenné nominální větě, připomínám ještě jednu, podle mého mínění důležitou, okolnost: predikace je základní vztah větotvorný, a proto lze přirozeně předpokládat v jazycích snahu vyjadřovat ji co nevýrazněji.

V polysyntetickém typu není diferenciacie nomen : verbum skoro vůbec vyvinuta, a proto tu nelze dobře mluvit o nominální a verbální větě v pravém smyslu slova. Ponechávám proto úvahu o něm až nakonec a promluvím nejdříve o ostatních čtyřech typech, v nichž je skutečná nominální věta možná. Začínám typem s nejslaběji vyvinutou diferenciací nomen : verbum – izolačním.

Izolační typ má sice přísně vázaný slovosled, ale přesto se nespokojuje pouhou juxta pozicí podmětu a nominálního přísudku k vyjádření tak důležitého vztahu ve větě, jakým je predikace. Izolační typ je totiž neobyčejně příznivý izolovaným pomocným elementům, jež tvoří jeho podstatu a k nimž nesporně patří i spona. Tato okolnost v něm zcela vítězí, a proto není izolační typ dvojčlenné nominální větě příznivý; srov. anglický paradigmatický typ *The boy is poor*. (Anglické dvojčlenné nominální věty typu *An excellent idea, this!* ‘Tohle je výborná myšlenka!’, jež připomíná V. Mathesius (1936, 53) v posudku Skaličkovy knihy *Zur ungarischen Grammatik* (Skalička 1935), jsou příležitostné a celkem vzácné.)

Aglutinační typ užívá rovněž pevného slovosledu jako syntaktického prostředku, ale na rozdíl od izolačního typu není příznivý izolovaným pomocným elementům; z toho plyne, že bude dvojčlenné nominální větě příznivý. Tak se dvojčlenná nominální věta původně užívala a dosud často užívá např. v jazycích turkotatarských: *Oglan ögsüz* (česky *Hoch je sirotek*, rusky *Paren’ – sirota*) × *ögsüz oglan* (česky *osiřelý hoch*, rusky *osirotevšij paren’*), *Bän ögsüz* (česky

Jsem sirotek, rusky *Ja sirota*), *Sän ögsüz* (česky *Jsi sirotek*, rusky *Ty sirota*), *Biz ögsüz* (česky *Jsme sirotci*, rusky *My siroty*), *Siz ögsüz* (česky *Jste sirotci*, rusky *Vy siroty*) apod. (příklady jsou z *Les langues du monde*; Meillet–Cohen 1924, 209); také dnešní maďarština, např., má dvojčlennou nominální větu jako paradigmatický typ, ale jenom v 3. osobě: *A fiú szegény* (česky *Hoch je chudý*, rusky *Paren' beden*) × *a szegény fiú* (česky *chudý hoch*, rusky *bednyj paren'*), *Ő vidám* (česky *Je veselý (á, é)*, rusky *On (ona, ono) vesel (a,o)*) (× *Én vidám vagyok* (česky *Jsem veselý (á)*, rusky *Ja vesel (a)*), *Te vidám vagy* (česky *Jsi veselý (á)*, rusky *Ty vesel (a)*)). Aglutinační typ se však snaží zřejmě vyjadřovat predikativní vztah co nejzřetelněji: proto např. maďarština využívá v nominální větě kromě slovosledu ještě i kongruence, jíž se jinak vyhýbá: *A hegy szép* (česky *Hora je krásná*, rusky *Gora krasiva*), *A hegy-ek szép-ek* (česky *Hory jsou krásné*, rusky *Gory krasivy*), *Ő vidám* (česky *Je veselý (á, é)*, rusky *On (ona, ono) vesel (a, o)*), *Ő-k vidám-ak* (česky *Jsou veselí (é, á)*, rusky *Oni vesely*); srov. i rozdíl mezi singulárem a plurálem sloves: *A katona jön* 'Voják přichází', *A katonák jönnek* 'Vojáci přicházejí'. (Nejde-li však o pouhé vyjádření vztahu predikace, nýbrž má-li se např. vyjádřit, že něco je nebo existuje *někde*, nebo má-li se zdůraznit existence konstatovaného faktu, pak maďarština užívá v takovém případě (pomocného) slovesa 'být' (v 3. osobě), např. *A fa a kertben van* (česky *Strom je v zahradě*, rusky *Derevo v sadu*), *Ez a fiú van olyan szorgalmas, mint a másikok* (česky *Tento hoch je tak pilný jako ostatní*, rusky *Etot paren' tak že piležen, kak i drugije*.) (Uvedené příklady jsou z knihy Rob. A. Halla ml. *An Analytical Grammar of the Hungarian Language* (Hall 1938) a Jana Pecháčka *Maďarsky pro každého* (Pecháček s.a.).)

V mnoha aglutinačních jazycích (např. v dnešních turkotatarských) existuje jiný způsob vyjadřování predikativního vztahu mezi podmětem a nominálním přísudkem, jež bych označil jako specificky aglutinační, totiž vyjadřování predikace pomocí *predikativních sufixů*. Poučný je vznik predikativního sufixu (uvádím příklad z turkotatarských jazyků podle *Les langues du monde*; Meillet–Cohen 1924, 209): v 3. osobě se začalo užívat ve funkci spony formy aoristu slovesa *dur-maq* 'stát' – *oġlan ögsüz tur-ur*; v 1. a 2. osobě se opakovalo osobní zájmeno – *bän ögsüz bän, sän ögsüz sän* atd. (i ve 3. osobě bylo možné takové opakování – *ol ögsüz ol*) –, které se chovalo jako enklitikon, podřídilo se vokální harmonii a stalo se sufixem, v některých jazycích se nadto ještě modifikovalo a zkrátilo (srov. v současné osmanské turečtině *öksüz-üm* atd.); izolované osobní zájmeno (podmět) se stalo zbytečným a užívá se jenom při zdůraznění; tak máme v dnešní (osmanské) turečtině: *(ben) öksüz-üm* 'jsem sirotek', *(sen) öksüz-sün* 'jsi sirotek', *(o) öksüz-dür* 'je sirotek', *(biz) öksüz-ler-iz* 'jsme sirotci' atd. – Turečtina kromě slovosledu (pokud existuje samostatně vyjádřený podmět) a kromě predikativních sufixů užívá ve větě s nominálním přísudkem nadto

ještě kongruence, aspoň pokud jsou podmětem lidské bytosti, např. *Bu çocuk-lar güzel-dir-ler* ‘Tyto děti jsou krásné’ (Jansky 1943, 17).

Flexivní typ není, jak jsem již řekl výše, příznivý dvojčlenné nominální větě pro svůj volný slovosled. („Volným“ slovosledem rozumím takový slovosled, který není v daném jazyce *gramatickým* prostředkem; jinak ovšem využít bývá, nejčastěji stylisticky.) Pomocí kongruence flexivní typ také nemůže dobře vyjádřit predikaci mezi podmětem a nominálním přísudkem: kongruence je totiž běžná i u jiných vztahů, zvláště u determinace, srov. např. české *velké a krásné město* (determinace) × *město je velké a krásné* (predikace). Flexivní typ nekumuluje morfémy, ale kumuluje funkce ve svém jediném formému: kumulace predikativní funkce s ostatními funkcemi v *jednom* formému by však byla rozhodně málo zřetelným vyjádřením základního větotvorného vztahu. Připojení zvláštního afixu by nebylo už projevem flexivního typu. Flexivní typ, jak je vidět, nemá svých vlastních prostředků, kterými by mohl zřetelně vyjádřit predikativní vztah mezi podmětem a nominálním přísudkem. Jak ukazuje jazyková praxe, užívá flexivní typ k vyjádření predikace obvykle slovesa ‘být’ jakožto izolovaného pomocného slovesa – spony: vybral si tedy prostředek, který nejméně porušuje flexivní ráz. Tím vzniká zvláštní typ věty, často nazývaný verbonominální, v němž se vlastně věta s nominálním přísudkem vyrovnala s obvyklým typem verbálním (srov. české *Otec je nemocen* || *Otec pracuje*).

Poznámka: Ještě jedna okolnost mluví proti dvojčlenné nominální větě ve flexivním typu: Flexivní typ je typ nejlépe vyvinutých diferenciací, nominální věta však oslabuje diferenciaci nomen : verbum (už tím, že v nominální větě ve funkci přísudku, jež je ve flexivním typu vyhrazena slovesu, vystupuje jméno).

Introflexivní typ stojí uprostřed mezi flexivním a aglutinačním typem a to platí i o dvojčlenné nominální větě. Tak např. arabština má v přítomnosti nominální větu, srov. *Zaidun tāğirun* (nominativ) ‘Zaid je kupec’, v minulém čase má však jenom konstrukci verbální, tzn. nerozlišuje větu, v níž je predikát vyjádřen jménem, od věty s predikátem slovesným, srov. *Kāna Zaidun tāğiran* (akuzativ) ‘Zaid byl kupec’ || *Katala Zaidun tāğiran* ‘Zaid zabil kupce’. (Použil jsem zde příkladů z univerzitních přednášek prof. Skaličky.)

Z uvedené úvahy vyplývá, že *dvojčlenné nominální větě je příznivý jedině typ aglutinační*. Avšak i v něm je nominální věta na ústupu (srov. predikativní sufixy např. v turečtině). Bude užitečné podívat se ještě na poměry v *polysyntetickém typu*. Kdyby bylo v polysyntetickém typu dostatečně diferencováno nomen a verbum, pak by byl tento typ velmi příznivý dvojčlenné nominální větě, protože 1) slovosled je jeho hlavním a (v jeho ideální podobě) vlastně jediným gramatickým prostředkem, 2) nezná (ve své ideální podobě) pomocných elementů. Srov. např. v čínštině *tianki leng* ‘počasí je chladné’, odpovídající ruské dvojčlenné nominální větě *pogoda cholodna*. Avšak v čínštině není tato „nominální“ věta diferencována od věty jako je *ta zou* ‘on jde’, odpovídající ruské dvojčlenné

verbální větě *on idet* (že není v tomto případě diferencována nominální věta od verbální, o tom se přesvědčíme ještě lépe, převedeme-li obě věty do minulosti: *tianki leng-la* (pogoda stala choloďnoj) || *ta zou-la* (on ušel); *la* je jeden z poměrně řídkých formémů čínštiny – částice minulosti < *liao* ‘skončit’) (příklady z Meščaninova 1945, 241). Skalička ve své studii *Sur la typologie de la langue chinoise parlée* (Skalička 1946b, 408) mluví však o vzrůstající tendenci současné čínštiny užívat slovo *ši*⁴ ‘být’, též ‘ano’, původně deiktické ‘toto’, ‘tento’, nejen při přísudku nominálním, nýbrž i při přísudku verbálním: tím nastává unifikace struktury čínské věty (*ši*⁴ klesá v pouhou kopuli); uvádím příklady, jež mi potvrdil lektor čínštiny Dr. A. Palát: místo *Hsüe*²-*šêng*¹ *hao*³ ‘Žák je dobrý’ lze říci *Hsüe*²-*šêng*¹ *ši*⁴ *hao*³-*ti* (*ti* = částice atributivní, vyjadřující nejčastěji funkci našeho genitivu) a stejně *Hsüe*²-*šêng*¹ *lai*²-*la* ‘Žák přišel’ lze nahradit větou *Hsüe*²-*šêng*¹ *ši*⁴ *lai*²-*ti* (*lai*²-*ti* odpovídá našemu participiu (*přišedší* (přišlý) nebo *přicházející*), tedy *jmennému* tvaru slovesnému); tento jediný typ věty, k němuž současná čínština směřuje, odpovídá našemu verbonominálnímu typu (čínština nevyjadřuje vlastně činnosti, nýbrž jen stavy, jež zařazuje do různých časových úseků pomocí plnovýznamových slov (jež mohou ovšem klesnout na formémy); srov. české *Zítřa jdu* (místo *půjdu*) *do divadla*). *Vidíme tedy, že i v polysyntetickém typu je dvojčlenná „nominální“ věta na ústupu a že do něho proniká spona „nominálního“ původu. Zatímco však v izolačním a flexivním typu ustoupila dvojčlenná nominální věta skoro úplně, v aglutinačním a polysyntetickém typu ustupuje velmi pomalu* (podle Dr. Paláta je spona i v dnešní čínštině (stále ještě) vzácná). Vysvětluji ústup dvojčlenné nominální věty v jazycích potřebou vyjadřovat co nejzřetelněji nejzákladnější vztah ve větě, jímž predikace nesporně je. Tato potřeba je zvláště silná v kulturních jazycích, v nichž bývají bohatě členěné věty a v nichž dvojčlenná nominální věta (rozuměj: dvojčlenná nominální věta bez spony nebo sponového slovesa) není patrně dosti výrazná. – *Poměr jednotlivých typů k dvojčlenné nominální větě lze formulovat takto: Izolační a flexivní typ jsou jí nepřiznivé, aglutinační a polysyntetický typ jsou jí v podstatě příznivé, postavení introflexivního typu je přechodné (uprostřed mezi flexivním a aglutinačním typem). Nevyskytuje-li se dnes ve zkoumaném jazyce dvojčlenná nominální věta jako paradigmatický typ větný, nelze z tohoto faktu samého typologicky ještě nic vyvozovat, vyskytuje-li se však v jazyce, pak lze z toho usuzovat na typ polysyntetický nebo aglutinační.*

Dvojčlenná nominální věta se vyskytuje v jazycích jenom v přítomném čase, resp. v čase minulém, který můžeme chápat jako přítomný stav, jenž je výsledkem minulého děje. Při vyjadřování jiných časů a způsobů se v jazycích majících dvojčlennou nominální větu užívá predikativního slova nebo morfému, na něž je však třeba dívat se především jako na formémy vyjadřující kategorii slovesného času nebo způsobu, nikoli jako na sponu nebo sponový morfém, jež by něco spojovaly (srov. např. v maďarštině *A mi atyánk két hónapig beteg volt* ‘Náš otec

byl dva měsíce nemocen' (Pecháček s.a., 63) × *A mi atyánk beteg* 'Náš otec je nemocen' nebo v něněckém (jurakosamojedském) jazyce *Pidar n'ud'ja-n-a-s'* 'Ty jsi byl malý' × *Pidar n'ud'ja-n* 'Ty jsi malý' (Meščaninov 1945, 243)).

D. Řešení problému druhého slovesa:

Nejprostší řešení tohoto problému je opět řešení pomocí „slovosledu“ – postavením sloves za sebou: tím vzniká souřadná (parataktická) složená věta (souřadné souvětí); jednotlivé jednoduché věty (tj. věty o jednom slovese) se mohou spojovat mezi sebou souřadnými spojkami. Avšak typy s vyvinutou diferenciací sémantém : formém byly s to vytvořit komplikovanější poměry ve složené větě; vznikla podřadnost (hypotaxe), tedy složená věta, v níž bývá často jenom jedno hlavní sloveso, kdežto ostatní slovesa jsou mu podřaděna. A právě jenom v takovém zúženém případě se zpravidla mluví o problému druhého slovesa. *Jednotlivé typy řeší tento problém vedlejšími větami, infinitivy a participii* (k nimž počítám i přechodníky a tzv. gerundia) *v závislosti od toho, jak jsou příznivé vertikální diferenciaci věta jednoduchá : věta složená. Flexivní typ* je typ nejlépe vyvinutých diferenciací (srov. oddíl 1) a lze očekávat, že bude příznivý i nejvyšší vertikální diferenciaci věta jednoduchá : věta složená. Proto také vyvinul vedlejší věty, tedy jasnou diferenciaci věta jednoduchá : věta složená. Diferenciace vedlejších vět mezi sebou dosahuje flexivní typy spojkami (jež jsou diferencovány od předložek) a slovesnými způsoby (indikativ, konjunktiv). Spojky jsou sice izolační pomocné elementy, ale přesto jim dává flexivní typ přednost před infinitivy a participii, jichž užívá ve srovnání třeba s aglutinačními jazyky velmi omezeně. Argument proti infinitivům a participiím: jimi se oslabují dvě diferenciaci – horizontální diferenciaci nomen : verbum (poněvadž infinitivy a participia jsou jmenné formy sloves) a vertikální diferenciaci věta jednoduchá : věta složená, a tím i základní vlastnost flexivního typu – dobře vyvinuté diferenciaci. – *Aglutinační typ* je naopak velmi příznivý infinitivům a participiím. Je to totiž typ slaběji vyvinutých diferenciací: tak např. diferenciaci nomen : verbum je tu ve srovnání s flexivním typem mnohem slabší (vyplývá to z jednofunkčnosti formémů; srov. též problém třídění). A právě proto, že je aglutinační typ v podstatě méně příznivý diferenciacím, snáší dobře infinitivy a participia jakožto přechodné formy mezi jménem a slovesem. Díky infinitivům a participiím se aglutinační typ zároveň oboje bez izolovaných spojek, jimž není příznivý. (Že aglutinační typ není příznivý spojkám, to ukazuje zvláště jasně turečtina, která dokonce spojení dvou sloves souřadnou spojkou nahrazuje jinou konstrukcí – gerundiem prvního slovesa a jeho bezprostředním připojením k určitému tvaru druhého slovesa: místo *Kalk-ti ve çik-ti* 'Vstal a vyšel' řekne se v turečtině raději *Kalk-ip çik-ti* (vlastně: 'Vstav vyšel'), podobně *Kalk-arak kitabı masa üzerine koydu* 'Vstal a (současně) položil knihu na stůl' (Jansky 1943, 144, 181).) Celkem je diferenciaci věta jednoduchá : věta složená v aglutinačním

typu slabší než ve flexivním. – *V izolačním typu* jsou diference vůbec slabě vyvinuty; tento typ užívá infinitivů a participií (příčestí, přechodníky a gerundia (tato poslední odpovídají přibližně českým a ruským substantivům verbaliím) jsou v izolačním typu přirozeně navzájem špatně diferencovány), ale zpravidla s předložkami a spojkami (jež jsou ostatně od sebe dosti slabě diferencované), tj. s izolovanými pomocnými elementy, jimž je přirozeně příznivý; izolační typ však užívá též vedlejších vět, jež bývají naopak dosti často bez spojek (srov. anglické *The man we met yesterday was Mr. Brown = Muž, jehož jsme včera potkali, byl p. Brown*). „Poměr mezi infinitivy a participii s jedné strany a mezi větami vedlejšími s druhé strany není jasný.“ (Skalička 1941, 6 = 2004, 212) Vertikální diference věta jednoduchá : věta složená je tedy v izolačním typu velmi slabá. – *Introflexivní typ* má diference – ve srovnání s flexivním typem – vyvinuté slaběji, a proto dává přednost participiím před vedlejšími větami (ovšem vedlejších vět užívá také).

V. Problém amplifikace:

Amplifikací rozumí Skalička rozhojňování jazykového materiálu. Jde hlavně o rozhojňování (rozšiřování, komplikování) ve dvou velkých oblastech jazyka: A. v lexiku, B. v gramatice. V prvním případě je nejdůležitější otázka, jak se tvoří pojmenování v jednotlivých typech, v druhém případě se ptáme a zkoumáme, *kterými* pomocnými elementy daný jazyk disponuje (které gramatické kategorie v něm existují a vyvíjejí se) a *proč* jsou v jednom vyvinuty některé gramatické kategorie bohatěji a v druhém skrovněji nebo v něm nejsou vůbec (např. členy, numerativy, zájmena, kategorie čísla, rody nebo třídy jmen, bohatý či chudý systém pádový, dobře vyvinutá kategorie vidu a chudý systém časů u sloves apod.). Problém amplifikace se zvláště těsně stýká s problémem vázání (ptáme-li se v prvním případě, *které* elementy se mohou vázat např. na substantiva, ptáme se v druhém případě – a to současně – *jak* se na ně váží) a při rozboru struktury daného jazyka je užitečné zkoumat oba problémy současně.

A. Rozdíly ve tvoření pojmenování v jednotlivých typech lze vysvětlit z rozdílu mezi jednofunkčností a mnohofunkčností morfémů a z rozdílu mezi dobře či špatně vyvinutou diferenciací morfém : slovo. Existují dva základní druhy pojmenování – popisné a značkové, z nichž prvního nejdůsledněji užívá typ aglutinační (a polysyntetický), druhého typ izolační.

Aglutinační typ má možnost snadno tvořit pojmenování „přilepováním“ a kumulací formémů (afixů): tak např. v maďarštině ze substantivního sémantému (Stammform) *gond* ‘péče, starost’ dostaneme připojením adjektivního sufixu *-os* adjektivum *gond-os* ‘pečlivý’, z toho dále připojením slovesného sufixu sloveso *gond-os-kod-ni* (*-ni* = sufix infinitivu) ‘pečovat, starat se oč’, a z toho můžeme utvořit dále substantivum verbale *gond-os-kod-ás* ‘pečování’ apod. Pojmenová-

ní jako *gondos*, *gondoskodni*, *gondoskodás*, se říká *pojmenování popisné nebo etymologické* (la dénomination descriptive), poněvadž z jeho prvků můžeme uhodnout jeho smysl. Z uvedeného příkladu můžeme soudit, že v aglutinačním typu budou sémantémy významově jednoznačné, že určitý sémantém bude např. vždy jen substantivní, nikoli zároveň slovesný, poněvadž tento typ má možnost snadno utvořit z jedné části řeči jinou připojením nového formému.

Popisné pojmenování převládá také ve flexivním a introflexivním typu, ovšem realizované jejich prostředky (viz níže).

Izolační typ, jenž nekumuluje morfémy v jednom slově (tj. nemá sufixy ani prefixy), nemůže být popisnému pojmenování příznivý. Pro něj je charakteristické nerozložitelné *pojmenování značkové* (la dénomination chiffrée), např. v anglickém *bill* (× české *ú-čet*, ruské *s-čet*), *leave* (× české *za-nech-a-t*, *o-pust-i-t*, *po-vol-en-í*, *do-vol-en-á*, ruské *o-stav-i-t'*, *po-ki-nu-t'*, *raz-reš-en-ije*, *ot-pusk*) atd. Je docela přirozené, že taková značková pojmenování mají tendenci k jedno-slabičnosti. Značková pojmenování jsou ovšem též v jazycích jiného typu (v nich jsou to zvláště stará základní slova), např. české *děšt'*, ruské *dožd'* stejně jako anglické *rain*, francouzské *pluie*, české *župan*, ruské *chalat* stejně jako anglické *gown* (avšak v němčině je pojmenování popisné – *Hausrock*); zatímco v ostatních typech jsou pojmenování značková v menšině, v izolačním typu zcela převládají. Tím se však v izolačním jazyce velmi zvětšuje počet pojmenování, a proto jedno pojmenování-značka obvykle vyjadřuje obecnou ideu, společnou jménu i slovesu, např. anglické *love* znamená i substantivum 'láska' (nebo 'miláček'), i adjektivum 'milostný', i sloveso 'milovat', a teprve podle průvodních izolovaných formémů nebo z kontextu poznáme, o který význam jde (*the love*, *to love*, *I love*, *you love*, *we love*, *they love*, *a love-song* (= juxtapozice na přechodu ke kompozitu), *for love* ('z lásky, zdarma' = příslovce), *to fall in love with someone* ('zamilovat se do někoho' = slovesné sousloví), *to make love to someone* ('dvořit se komu')). Proto jsou např. v současné angličtině naprosto běžné a produktivní kategoriální přechody (přechod z jedné části řeči do druhé), především přechod substantiva v atributivní substantivum (adjektivum) nebo ve sloveso. (Srov. Hais 1938.) Izolační typ je příznivý též cizím slovům, tj. pro daný jazyk pojmenováním značkovým.

Flexivní typ: Flexivní způsob tvoření pojmenování máme např. při tvoření substantiv ve svahilštině: jediný formém tu kumuluje funkce, z nichž jednou je odvozenina, srov. např. *M-zungu* 'Evropan', *Wa-zungu* 'Evropané' (I. třída), *ki-zungu* (IV. třída) 'evropský jazyk, evropský zvyk, evropský mrav, evropský způsob života', *U-zungu* (VI. třída) 'Evropa'; *cheza* 'tancovat', *m-cheza* (I. třída) 'tanečník', *wa-cheza* 'tanečníci' (příklady ze Skaličky 1946a); tak např. ve slově *wa-cheza* prefix *wa-* kumuluje tři funkce: 1) odvozeninu, 2) příslušnost k I. třídě substantiv, tj. ke třídě jmen osob (třídy jmen ve svahilštině jsou obdobné rodům v indoevropských jazycích), 3) plurál. Ve flexivním typu sémantém a formém

tvoří nedělitelnou jednotu, sémantém o sobě (bez formému) nikdy není slovem: proto např. tvary *M-zungu*, *Wa-zungu*, *U-zungu*, *ki-zungu* jsou rovnocenné x Stammform v aglutinačních jazycích, od níž se ostatní formy odvozují. Kořen (sémantém) ve flexivním typu nemusí být jednoznačný, poněvadž jednoznačným jej činí formém, který nikdy nechybí, srov. české *zlat-o* (substantivum), *zlat-ý* (adjektivum), *zlat-it* (sloveso), ruské *zlot-o*, *zlot-oj*, *zlot-it*.

Introflexivní typ tvoří odvozeniny obměňováním morfému-slova, srov. např. arabské *katab(a)* 'psát', *kitāb(un)* 'kniha' (*kutub(un)* = plurál), *kātib(un)* 'písař' apod.

Jak je vidět, mají aglutinační, flexivní a introflexivní typ pojmenování popisná, izolační typ pojmenování značková. Nejbohatší možnosti tvoření nových pojmenování má typ aglutinační. Ostatní typy mají své vlastní možnosti omezenější, a proto užívají ještě jiných prostředků. Je pochopitelné, že flexivní a introflexivní typ užívají k rozšíření svých slovotvorných prostředků především právě prostředků aglutinačních (sufixů a prefixů) (pojmenování popisná!); srov. např. v češtině *král-Ø*, *král-ův-Ø*, *král-ov-sk-ý*, *král-ov-stv-í*, *kral-ov-a-t*, *do-kral-ov-a-t* apod., v arabštině *walad-a* 'rodit', *wālid-un* 'otec', *wālid-at-un* 'matka' apod. Izolační typ tvoří nová pojmenování též spojením dvou i více izolovaných pojmenování v jedno *sousloví* (*opis*), srov. např. v angličtině *to fall in love (with someone)* (× ruské aglutinační *vljubit'sja (v kogo-nibud')*), francouzské *la salle à manger* (× české aglutinační *jídelna*, ruské aglutinační *stolovaja* × německé polysyntetické *Speisesaal*) apod. Takové složené pojmenování není již značkové, nýbrž popisné; jednotlivá slova, z nichž se skládá, zachovávají však značnou samostatnost; izolační charakter izolačního typu se tím tedy příliš neporušuje. Tento typ složených pojmenování (*sousloví*) se hodí i pro typ flexivní, který ho vskutku také užívá, srov. např. ruské *strachovoje občestvo* podobně jako francouzské *la caisse d'assurance* (× české aglutinační *pojišťovna*), ruské *železnaja doroga* (× české aglutinační *železnice*), české *venkovský domek* (× anglické izolační (značkové) pojmenování *cottage*) apod. Izolační typ konečně užívá pouhé *juxtapozice* značkových pojmenování (např. anglické *insurance company*), ale zde je už snadný přechod ke kompozitům, tedy k typu polysyntetickému, jak ukazuje např. anglické spojení *love-song*.

Způsobem tvoření nových pojmenování, společným všem typům, je *přenášení věcného významu*. Také k němu se staví jednotlivé typy různě (Skalička o této otázce nepojednává). Zvláště příznivý je mu *typ izolační* (srov. Hais 1938, 292, 293); je to pochopitelné z povahy jeho sémantémů-pojmenování: jejich význam je velice obecný, široký, a zahrnuje tedy v sobě potenciálně množství konkrétních významů, jež jazyk může dle potřeby pohodlně realizovat. Proti izolačnímu typu stojí *aglutinační typ*: má bohaté možnosti derivační (a proto významově vymezené, jednoznačné sémantémy), není přenášení věcného významu příliš příznivý. Uprostřed mezi izolačním a aglutinačním typem, jakožto dvěma krajnost-

mi v tomto ohledu, stojí *flexivní a introflexivní typ*. – Podobně jako k přenášení významu je v jednotlivých jazykových typech také *postoj k lexikální synonymii a homonymii* různý. Skalička se této otázce dotýká ve studii *Sur la typologie de la langue chinoise parlée* (Skalička 1946b), kde staví proti sobě extrémní homonymitu v polysyntetické čínštině a – ve srovnání s ní – malou homonymitu v izolační angličtině. Mezi typy s vyvinutou diferenciací sémantém : formém má však *izolační typ* prvenství, co se týče synonymie a homonymie sémantémů (např. izolační francouzština vyniká bohatstvím synonym, izolační angličtina má hojně homonym – třeba *write, wright, rite, right* [rajt]; srov. Skalička 1949, 157, 159 = 2004, 426, 429). Je to zase v souvislosti s povahou sémantémů-pojmenování: jejich obecný, široký význam způsobuje, že se jednotlivá pojmenování v jazyce stýkají nějakou částí svého širokého významu, prolínají se a kříží. Častá homonymie nadto ještě souvisí s obvyklou jednoslabičností morfémů v izolačním typu. V protikladu k izolačnímu typu stojí zase *aglutinační typ*: díky svým jednoznačným sémantémům a bohatým derivačním možnostem je synonymii méně příznivý a homonymii je nepříznivý (tak např. v turečtině existují jediné homonyma, která vznikla po přejetí cizích slov, znějících stejně jako slova domácí – srov. Trnka 1931, 153). *Flexivní a introflexivní typ* stojí zase uprostřed mezi izolačním a aglutinačním typem. – Z právě uvedených poznámek k přenášení významu a k synonymitě a homonymitě pojmenování je vidět, jak je těsný vztah mezi gramatickou strukturou jazyka a sémantikou (v tradičním smyslu slova). Přenášení významu a lexikální synonymita a homonymita mají zvláště důležitou úlohu v básnickém jazyce: gramatická typologie přispívá k odhalování nových vztahů a otvírá nové cesty vědeckému bádání.

B. Problém amplifikace v gramatice: o něm promluví v oddíle 3 (při polysyntetickém typu).

Oddíl 3

Hlavní vlastnosti typu polysyntetického

Základní vlastností polysyntetického typu, dostatečně jej charakterizující, je neexistence diferenciací sémantém : formém. („Neexistence“ diferenciací sémantém : formém prakticky ovšem znamená jenom „naprostý nedostatek“ tohoto protikladu, poněvadž typ je extrém, snad nikdy zcela realizovaný.) *V ideální podobě polysyntetického typu neexistují tedy vůbec formémy, nýbrž jedině sémantémy.* Jakou podobu bude asi mít takový sémantém? Jako nositel vlastního lexikálního významu bude jistě aspoň jednoslabičný. Pak by mohl fungovat jako slovo-pojmenování značkové (pojenování popisné předpokládá aspoň dvě slabiky). Bude však asi sotva znamenat zároveň např. ‘láska’, ‘milostný’, ‘milovat’ (jako anglické *love*), poněvadž polysyntetický typ nemá formémů, jimiž by tyto významy od sebe odlišil. Při jednoslabičných sémantémech-pojmenováních-slovech by vznikla v jazyce nepřijatelně velká homonymie. Druhá možnost jsou víceslabičná pojenování-slova; při víceslabičné jazykové jednotce je však vždycky možné a dokonce pravděpodobné rozložení na menší jednotky: polysyntetický typ, jak ukazuje jeho nejcharakterističtější reprezentant – čínština, zvolil nejvýhodnější možný způsob tvoření pojenování a jiných vyšších jazykových jednotek, totiž *spojování (vázání) jednoslabičných (tj. prakticky nerozložitelných) sémantémů.*

I. Problém poměru formy a funkce:

A. Jednofunkčnost a mnohofunkčnost morfémů:

Polysyntetický typ disponuje jenom sémantémy a ty jsou vždy (v jakémkoliv jazyce) *jednofunkční*, tj. jsou nositeli jediné, hlavní funkce. Jednofunkčnost morfémů sblíží polysyntetický typ s izolačním a aglutinačním (s nimiž se také obyčejně v praxi kombinuje), a vzdaluje jej od flexivního a introflexivního typu.

B. Synonymie a homonymie „formálních“ elementů:

Nejobecnější gramatický prostředek – slovosled – nestačí na vyjádření všech gramatických (pomocných) funkcí. Proto na vyjádření některých funkcí polysyntetický typ musí sáhnout k jiným prostředkům. Nemá formémů, musí užít v jejich funkci sémantémů, u nichž existuje ve všech jazycích (ovšem v nestejném stupni) polysémie, homonymie a synonymie: tak např. čínské *kei*³ může vystupovat hned ve funkci hlavní (‘dát’, anglicky *give*), hned ve funkci pomocné (jakožto „formém“ dativu, anglicky *to*), děj skonaly se vyjadřuje v čínštině pomocí některého ze synonymních „pomocných“ sloves – *wan*² ‘skončit’, *č’êng*²

‘dovršit, dohotovit’, *ting*⁴ ‘ustanovit, upevnit, ustat’ (Průšek 1938, 37) apod. Nevyvinutá diferenciacie sémantém : formém znamená, že plán lexikální a plán gramatický jsou v polysyntetickém typu od sebe špatně diferencovány.

II. Problém slabiky:

Jednofunkčnost morfémů polysyntetického typu vyžaduje (stejně jako v aglutinačním a izolačním typu), aby hranice morfému se kryla s hranicí slabiky. Fonologická hranice morfémů je dostatečně vyznačena jejich slabičností.

III. Problém třídění:

A. *Třídění na elementy hlavní a elementy pomocné* v ideálním polysyntetickém typu neexistuje vůbec (to je základní vlastnost tohoto typu).

B. *Třídění na části řeči* existuje i v polysyntetickém typu. Části řeči jsou zde diferencovány od sebe sémanticky (svým významem) a syntakticky (funkcí ve větě), nikoli morfologicky (poněvadž polysyntetický typ ve své ideální podobě nemá formémů). V čínštině některá pojmenování se začínají vydělovat i morfologicky jako části řeči-substantiva: jde o typ *čo*¹-*czí* ‘stůl’, kde sémantém *czí*³ ‘dítě’ ztratil přízvuk a stává se formémem substantiva; to však už zřejmě není projev polysyntetismu. Zato schopnost spojovat se s tzv. numerativy (srov. C) výrazně diferencuje substantiva od ostatních částí řeči; tento způsob diferenciacie neporušuje polysyntetismus (srov. C).

C. *Třídění uvnitř částí řeči*: Polysyntetický typ do jisté míry třídí substantiva pomocí tzv. numerativů, tj. „pomocných“ číselných jmen, jež se staví nejen mezi číslovku a substantivum, nýbrž též mezi zájmeno a substantivum (např. čínské *san*¹-*pen* *šu*¹ ‘tři knihy’, doslova ‘tři-svazek-kniha’, *i*⁴-*pen* *šu*¹ ‘(jedna) kniha’, *čé*⁴-*pen* *šu*¹ ‘tato kniha’, *na*⁴-*wei* *hsien*¹-*šêng*¹ ‘onen pán’). Poněvadž je takových numerativů mnoho, vznikají jakési třídy substantiv, z nichž každá je charakterizována svým numerativem (tak např. *pen*⁽³⁾ je numerativ pro předměty, které mají rukojeť, držadlo apod., *čang*⁽¹⁾ pro ploché předměty, jako stoly apod., *wei*⁽⁴⁾ pro osoby atd.). (Také např. aglutinační turečtina má numerativ *dane/tane*, ale to je jediný numerativ, užívaný skutečně jenom při počítání (× v čínštině). Tento příklad pěkně objasňuje rozdíl mezi polysyntetickým typem, tj. typem bez pomocných (gramatických) elementů (numerativů je hodně a nejsou zcela prosty svého konkrétního významu), a ostatními typy, jež mají pomocné (gramatické) elementy, tj. elementy s velice abstraktním, obecným významem. Čím je význam sémantému v jazyce obecnější, tím větší má šance, aby se stal formémem; srov. poměrně hodně obecný, a tedy hodně rozšířený čínský numerativ *ké*⁽⁴⁾ ‘kus’.) Náběh k třídění substantiv vzdaluje polysyntetický typ od aglutinačního

a izolačního typu a sblíží je s flexivním typem (srov. třídění substantiv podle rodu v indoevropských jazycích nebo podle tříd v bantuských jazycích). Jak to že se tu sblíží typ s minimální gramatikou s typem s maximálně vyvinutou gramatikou? Oba typy mají totiž jednu společnou základní vlastnost: každý z nich je svým způsobem „syntetický“ (na rozdíl od „analytičnosti“ izolačního a aglutinačního typu; o syntetismu a analytismu viz níže str. 35–36).

IV. Problém vázání:

A.–B. Vázání morfémů ve slovo a vázání vyšších jazykových jednotek: Než ukáží řešení tohoto problému v polysyntetickém typu, je si třeba uvědomit, jak jsou tu diferencovány jednotky. Jestliže není v polysyntetickém typu vyvinuta základní horizontální diference sémantém : formém, nemohou být vyvinuty ani vertikální diference. Proto existuje v *polysyntetickém typu jenom jedna vertikální diference, společná všem současným jazykům světa – diference morfém (totiž sémantém) : věta*. Ohraničení (diference) morfému je dáno jeho jednoslabičností. (Srov. touž funkci jednoslabičnosti v izolačním typu a tří-souhláskové morfémy-slova v introflexivním typu, v nichž rovněž je vyvinuta dobře jenom základní vertikální diference morfém : věta.) *Slovo v polysyntetickém typu není vůbec gramaticky diferencovanou jednotkou*. Teprve věta tvoří ohraničenou vyšší jednotku. Nejrozšířenějším syntaktickým prostředkem v polysyntetickém typu je přirozeně nejobecnější gramatický prostředek – „*slovosled*“, neporušující základní vlastnost polysyntetismu – nevyvinutí diference sémantém : formém. Je-li vyloučeno nedorozumění, není pevný slovosled v jazycích polysyntetického typu obligátní. To je příznačné pro polysyntetický typ – typ po výtce nepříznivý gramatice. Vázání sémantémů ve vyšší jednotky je v polysyntetickém typu jenom sémantické: proto má polysyntetický typ jednu velmi charakteristickou vlastnost – *neobyčejně silnou homonymii sémantémů* (ve srovnání s ní je homonymie sémantémů v ostatních typech nepatrná); silná homonymie sémantémů pomáhá těsně vázat sémantémy ve větu (teprve celek určuje význam homonym). (Proto např. čínština nevyužívá ani všech variací fonémů v slabikách – existuje např. *fan, fang, fen, feng*, ne však **fin, *fing, *fun, *fung*. Avšak i v polysyntetickém typu existují určité hranice pro homonymii – proto se jazyky polysyntetického typu doplňují introflexí (využití intonace je pohodlným prostředkem, jak získat z jednoho morfému několik).)

a) Shoda (kongruence) nemá v polysyntetickém typu podmínky pro svou existenci.

b) Problémy syntaktických vztahů mezi substantivy navzájem a vztahů mezi substantivy a slovesem řeší polysyntetický typ především pomocí slovosledu. Avšak slovosled stačí jenom na vyjádření nejobecnějších vztahů ve větě (např. v čínštině podmět předchází sloveso, předmět přímý stojí za slovesem, příslo-

večné určení se staví mezi podmět a sloveso apod.). Poněkud speciálnější vztahy vyjadřuje polysyntetický typ pomocí sémantémů, vystupujících jako prepozice (to jsou slovesné sémantémy, např. *kei*³ ‘dát’ vyjadřuje dativ, *šang*⁴ ‘jít nahoru’ nebo *tao*⁴ ‘dorazit’ vyjadřují směr na otázku „kam?“ a odpovídají českým předložkám *do*, *k*, *na* (Průšek 1938, 28), *ken*¹ ‘následovat’ = česká předložka *s* apod.) nebo jako postpozice (to jsou substantivní sémantémy, např. *li*³ ‘vnitřek’ = česká předložka *v*, *ti*³-*hsia*⁴ ‘dno-dole’ = česká předložka *pod* (Průšek 1938, 27) apod.).

c) *Problém vázání mezi podmětem a nominálním přísudkem*: viz kap. XII [viz zde výše oddíl 2, odst. IV. C.].

d) *Řešení problému druhého slovesa*: V polysyntetickém typu, tj. v typu nejméně příznivém diferenciacím, není vyvinuta vertikální diferenciacie věta jednoduchá : věta složená; jsou tu naprosto běžná pojmenování, složená ze sloves (slovesných sémantémů), např. *hsi*²-*cao*³ ‘koupat se’ (*hsi*² < *hsi*³ ‘umývat’, *cao*³ ‘koupat se’), a slovesný sémantém často vystupuje ve funkci formému, např. *kei*³, *tao*⁴, *ken*¹. Složenou větu vyjadřuje polysyntetický typ často velmi prostě – pouhým postavením sloves za sebou (uvádím Skaličkův příklad z čínštiny: *Jü-hou šêng / no / lai / hsün* = *Majitel hotelu / vykřikl „ano“ / (a) šel / (jej) hledat*). Avšak i polysyntetický typ má náběh, byť velmi slabý, k vytváření hypotaktického souvětí, a to pomocí sémantémů, jež mají v daném případě touž funkci jako spojky v izolačním nebo flexivním typu (např. *šuo*¹ ‘mluvit, říkat’ = české *že*, *jao*⁴-*ši*⁴ ‘chtít-být’ = české *jestliže* apod.), nebo nominální formou slovesnou, jež se tvoří obvykle pomocí částice *-ti* (např. *co*⁴ ‘dělat’, *co*⁴-*ti* ‘udělaný’ nebo ‘dělající’) (případ s *formémem -ti* neodpovídá ovšem ideálnímu polysyntetickému typu).

V. *Problém amplifikace*:

A. *Pojmenování v polysyntetickém typu* se tvoří, jak již bylo řečeno na začátku tohoto oddílu, spojováním jednoslabičných sémantémů, např. *mai*³-*mai*⁴-*žen*² ‘obchodník’ (*mai*³ ‘kupovat’, *mai*⁴ ‘prodávat’, *mai*³-*mai*⁴ ‘obchod’, *žen*² ‘člověk’), *čung*¹-*kuo*²-*hua*⁴ ‘čínština’ (*čung*¹ ‘střed’, *kuo*² ‘země, říše’, *Čung*¹-*kuo*² ‘Čína’, *hua*⁴ ‘řeč’), *tung*¹-*hsi*¹ ‘věc’ (*tung*¹ ‘východ’, *hsi*¹ ‘západ’), *ta*⁴-*hsiao*³ ‘velikost’ (*ta*⁴ ‘velký’, *hsiao*³ ‘malý’), *čie*⁴-*šao*⁴ ‘představit, doporučit’ (*čie*⁴ ‘velký’, *šao*⁴ ‘spojit’), *hsi*²-*cao*³ ‘koupat se’ (*hsi*² < *hsi*³ ‘umývat’, *cao*³ ‘koupat se’), *hsing*²-*č’ê*¹-*š’i*²-*k’ê*⁴-*piao*³ ‘jízdni řád’ (*hsing*² ‘cestovat’, *č’ê*¹ ‘vůz’, *š’i*² ‘čas’, *k’ê*⁴ ‘míra času (čtvrthodina)’, *piao*³ ‘hodinky’). (Příklady z Průška 1938 a ze Skaličky 1946b.) Pojmenování v polysyntetickém typu je *popisné* a má tendenci k *důsledné* popisnosti, tj. k důsledné složenosti: o tom svědčí pojmenování typu *hsi*²-*cao*³, složené ze synonymních (slovesných) sémantémů. Popisné pojmenování nejvýrazněji odlišuje polysyntetický typ od izolačního typu (s jeho značkovým pojmenováním), jenž mu jinak stojí ze všech typů nejbliže, srov. např. čínské *čiou*³-*č’ien*²

nebo německé *Trinkgeld* (polysyntetické pojmenování) s anglickým *tip* (izolační pojmenování) (× české *z-pro-pit-n-é* (aglutinační pojmenování)). Polysyntetický typ je proto také naprosto nepřívětivý cizím slovům (× izolační typ), poněvadž ta jsou v jazyce, jenž je přejímá, značkovými.

Studium polysyntetického typu vede k tomu, aby se v jazycích rozlišovaly dvě jazykové jednotky – „pojmenování“ a „slovo“ – přesněji, než jak činí gramatiky indoevropských jazyků. Pojmenování chápou jako jednotku *lexikální*, tzn. pozornost mluvčích a posluchačů je soustředěna jedině na vlastní, lexikální význam této jednotky, na funkci pojmenovávací; slovo chápou jako jednotku *gramatickou*, tzn. pozornost je soustředěna na její funkci ve větě. *Ve flexivním typu* sémantém nikdy nestojí sám, tedy nikdy neexistuje ani jako pojmenování, ani jako slovo: vždycky je nerozlučně spojen s formémem, v němž se kumulují funkce slovotvorná a tvaroslovné (tento formém je někdy nulový). Tak např. české pojmenování *žen-a* je zároveň slovem v nominativu singuláru, majícím obvykle syntaktickou funkci podmětu. Neoddělitelný formém (koncovka) mimo to charakterizuje morfologicky pojmenování-slovo jakožto část řeči (v našem případě substantivum). Z toho všeho je pochopitelné, že indoevropské jazyky, tj. jazyky aspoň v minulosti flexivní, nekladou nijak důraz na rozlišování pojmenování („slova ve slovníku“) a slova („slova ve větě“) („tvoření slov“ zde znamená vlastně tvoření pojmenování). – *V introflexivním typu*, stejně jako ve flexivním typu, pojmenování \equiv slovo („sémantém“ (tj. fonémy hlavní) neexistuje v řeči izolovaně od „formému“ (tj. fonémů pomocných)). – *V aglutinačním typu* bývá nejmarkantnější rozdíl mezi pojmenováním a slovem. Sémantém může zde stát sám o sobě, a pak je pojmenováním (Stammform) a zároveň slovem (např. podmětem, tedy tím, čím je ve flexivním jazyce slovo v nominativu singuláru). Takový sémantém-pojmenování může však připínat na sebe tvaroslovné formémy a slovo je pak rovno spojení pojmenování s tvaroslovnými formémy; diferenciace sémantému-pojmenování od slova se v tomto případě dosahuje pomocí vokální harmonie. Avšak pojmenování se skládá velmi často nejen ze sémantému, nýbrž ještě z formému nebo formémů odvozovacích (pojmenovávacích, „slovo“-tvorných), jež jsou minimálně diferencovány od formémů tvaroslovných (v turečtině někdy dokonce ani ne pozicí), což ovšem zase oslabuje diferenciaci pojmenování : slovo. (Poznámka: Formém pojmenovávací nedosahuje toho stupně abstrakce jako tvaroslovný, stojí uprostřed mezi ním a sémantémem; nejvíce formalizovaný, tj. nejabstraktnější, je pojmenovávací formém právě v aglutinačním typu.) – *V izolačním typu* sémantém = pojmenování značkové, jež může vystupovat i jako slovo; obvykle se však slovo v izolačním typu rovná spojení izolovaného sémantému-pojmenování s izolovanými formémy k němu patřícími, ale je špatně ohraničenou gramatickou jednotkou. – *V polysyntetickém typu* má slovo problematickou existenci: existuje tu vlastně jenom pojmenování jakožto lexikální jednotka, složená skoro pravidelně nejméně ze dvou sémantémů, ohra-

ničená jenom sémanticky. Srovnáme-li všech pět typů co do poměru pojmenování : slovo, stojí na jednom konci polysyntetický typ (typ minimálně gramatický), v němž slovo vlastně neexistuje, na druhém konci flexivní typ (typ maximálně gramatický), v němž naopak pojmenování nemá autonomní existenci, poněvadž je vždycky už zároveň slovem.

Polysyntetického způsobu tvoření pojmenování užívají v menší míře i jiné typy: vznikají tzv. *složeniny (kompozita)*, jež díky formémům zůstávají ohraničenými gramatickými jednotkami (\times v polysyntetickém typu), např. německé *der Kranken-kassa-direktor, des Kranken-kassa-direktor-s*, české *olej-o-malba, olej-o-malby, hněd-o-žlutý, hněd-o-žlutá*, ruské *kož-e-izdelija, koč-e-izdelij*, maďarské *nép-gyűlés* ‘shromáždění lidu’, *nép-gyűlés-nek* apod.; ideální izolační typ není ovšem kompozitům příznivý, poněvadž vázání morfémů ruší izolaci.

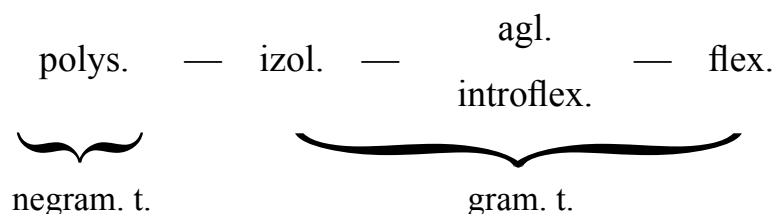
Co se týče *přenášení věcného významu, synonymie a homonymie sémantémů*, je jim polysyntetický typ, jakožto typ, v němž se skoro všechno vyjadřuje jenom sémanticky, přirozeně příznivý. (O homonymii srov. též výše k problému vázání.)

B. Problém amplifikace v gramatice: Tento problém řešíme, zjišťující, *které gramatické kategorie zkoumaný jazyk má, proč má jeden jazyk určité kategorie a druhý zase jiné, proč jeden jich má více a druhý méně apod.* Srovnání mezi jednotlivými typy umožňuje odpověď na mnohé z otázek, týkajících se problému gramatické amplifikace. První, hrubé kritérium k řešení tohoto problému nám poskytuje srovnání typu polysyntetického s ostatními typy: polysyntetický typ nevyvinul diferenciaci sémantém : formém, není tedy příznivý formálním, pomocným elementům; lze prohlásit, že vyvíjí jenom ty nejnütnější, tj. nejvíce „obsahové“ gramatické kategorie; srovnání ostatních typů s polysyntetickým typem nám pomůže aspoň přibližně oddělit obsahovější gramatické kategorie od formálnějších.

Čistě formální gramatickou kategorií je např. *spona*, sloužící jenom spojení podmětu s nominálním přísudkem; podrobněji o ní budu mluvit v kap. XII [viz zde výše oddíl 2, odst. IV. C.]. Silně formálními gramatickými kategoriemi jsou také např. *rody a třídy jmen a člen* (hlavně člen určitý); proto je polysyntetický typ nemá. Rody nebo třídy jmen jsou běžné jenom ve flexivním typu, kde jsou třídící kategorií jmen; aglutinační a izolační typ nejsou příznivé třídění, a proto rody ani třídy neznačí. Zato členu jsou tyto dva poslední typy příznivé (zvláště izolační typ); flexivní (a introflexivní) typ je mu naopak nepříznivý, poněvadž nemá dobře možnost kumulovat v jednom formému, již tak dosti zatíženém, ještě funkci členu. Méně formálními gramatickými kategoriemi jsou např. *osobní zájmena a kategorie čísla*; proto i polysyntetický typ je vyjadřuje, aspoň v případě potřeby (u osobních zájmen 1. a 2. osoby je tato potřeba hodně častá). Obsahovost, resp. formálnost téže gramatické kategorie nemusí být v různých ty-

pech stejná: tzv. *numerativ* v polysyntetické čínštině je hodně obsahový, kdežto v aglutinační turečtině je čistě formální (srov. výše str. 30). Hodně obsahovými gramatickými kategoriemi jsou např. *pády, předložky, kategorie času, vid a modalita sloves*; proto je i polysyntetický typ vyjadřuje (hlavně pomocí sémantémů, jež zvolna klesají ve formě). Čím obsahovější jsou gramatické kategorie, tím více vycházíme z oblasti gramatiky a tím obtížnější problémy musíme řešit. Stojíme zatím bezradni např. před otázkou, proč ve slovanských jazycích je vid sloves lépe vyvinut než časy, zatímco třeba v germánských jazycích je systém časů vyvinut bohatěji, kdežto vid tu není vyvinut skoro vůbec. Při řešení problému amplifikace se ocitáme často před otázkami mimojazykovými. Jejich rozřešení dá ještě hodně práce. Avšak jazyková typologie, založená na strukturálním principu, má předpoklady, aby odhalovala (nebo aspoň pomáhala odhalovat) stále nové, širší vztahy mezi gramatickou strukturou a ostatními strukturami jazyka, jakož i vztahy mezi jazykovou strukturou a strukturami mimojazykovými. Bez odhalení těchto vztahů nebude možno vyřešit mnohé otázky, týkající se problému amplifikace v jazyce.

Srovnáme-li všech pět Skaličkových typů, vidíme, že polysyntetický typ stojí jaksi stranou od všech ostatních typů a proti nim. Je to typ nepříznivý formémům (tj. gramatickým elementům) a diferenciacím (tj. gramatickým protikladům), lze jej prostě nazvat negramatickým. Ostatní čtyři typy můžeme proti němu nazvat gramatickými. Co se týče těchto posledních, na jedné straně tu stojí izolační typ se slabě vyvinutými gramatickými diferenciacemi (tím je nejbližší polysyntetickému typu), na druhé straně flexivní typ s nejlépe vyvinutými gramatickými diferenciacemi. Mezi izolačním a flexivním typem stojí dva zbývající typy, představující dvojí řešení přechodu od jednoho krajního typu k druhému: aglutinační a introflexivní (introflexivní typ se jeví jako zvláštní kombinace izolace (žádné koncovky ani prefixy nebo sufixy) a flexe (vnitřní)). Seřadíme-li Skaličkovy typy podle stupně vývinu gramatických diferenciací, dostaneme tuto řadu:

Skalička neuvádí ve své typologii pojmy „*typ syntetický*“ a „*typ analytický*“, protože prý jimi nelze zachytit veškerou mnohotvárnost jazyků a poněvadž vyvolávají nejrůznější psychologické asociace. Poněvadž se však těchto pojmů často užívá, podíváme se na ně z hlediska Skaličkovy typologie: „*Syntetismus*“

lze chápat jako těsné vázání jednotek ve vyšší, „analytismus“ jako nedostatek takového vázání. Polysyntetický typ je syntetický, poněvadž zná jenom elementy významové (sémantémy), jež se skládají (váží) *přirozeně* ve vyšší významový celek. Syntéza je tu dosažena jenom sémanticky. V ostatních čtyřech typech vznikly pomocné (gramatické) elementy, zde tedy jde o spojování jazykových jednotek za spoluúčasti gramatických prostředků. A právě jenom u těchto gramatických typů se mluví o syntetismu a analytismu. *Jako hlavní příznaky syntetismu (gramatického) bych stanovil kumulování funkcí v jednom morfému a kongruenci* (tytéž funkce se pomocí kongruence vyjadřují vícekrát na slovech k sobě patřících a tím jsou tato slova spolu svázána těsněji), *fonologické nevyznačování hranic morfémů uvnitř slova, homonymii a synonymii formálních elementů* (teprve ze spojení sémantému s formémem lze jednoznačně určit význam formému); analytismus je charakterizován neexistencí, resp. nedostatkem těchto příznaků. Flexivní a introflexivní typ jsou tedy typy syntetické, izolační a aglutinační – typy analytické. Hranice mezi syntetickými a analytickými typy jsou samozřejmě plynulé (srov. str. 9). Aglutinační typ je vlastně typem přechodným mezi analytickým a syntetickým (těsnější spojení morfémů, zpravidla pomocí vokální harmonie; kongruence se v aglutinačním typu také v menší míře vyskytuje, např. ve dvojčlenné nominální větě). Seřazeny *podle stupně gramatické syntézy*, Skaličkovy typy tvoří zase řadu *polysyntetický–izolační–aglutinační–introflexivní–flexivní* (v polysyntetickém typu neexistuje gramatická syntéza, nýbrž jenom sémantická syntéza, ve flexivním typu je maximální gramatická syntéza).

Oddíl 4

O soběstačnosti jednotlivých typů

Na str. 9 jsem ukázal, že každý jazykový typ se shoduje v některých vlastnostech s druhým typem; nelze říci, že by některý typ byl druhému typu absolutně nepřiznivý, a nemohou existovat mezi nimi ostré hranice. Proto také je každý jazyk více méně kombinací několika jazykových typů. Jednotlivé typy se ovšem nechovají stejně, záleží na tom, jak jsou soběstačné ve svých gramatických prostředcích. *Nejméně se kombinuje s jinými typy typ aglutinační*, to znamená, že aglutinační typ bývá vyvinut ze všech typů nejdokonaleji, tj. nejdůsledněji, do velmi vysokého stupně (díků svým základním vlastnostem – jednofunkčnosti morfémů a dobře vyvinutým diferenciacím morfém : slovo, slovo : věta – má totiž skoro neomezenou možnost kumulovat formémy na vyjádření nejrozmanitějších funkcí); jazyky aglutinačního typu jsou si proto svou strukturou neobyčejně podobné a ve svém vývoji jsou poměrně konzervativní (srov. např. silně aglutinační turečtinu). Ostatní typy se projevují v jazycích méně důsledně, přejímajíce některé prostředky z jiných typů, takže lze o nich pouze říci, že určitý typ je v nich *dominantní*. *Nejméně soběstačný je typ introflexivní*, poněvadž jeho vyjadřovací prostředky jsou velmi omezené; tak např. v arabštině je dominantní, ale kombinuje se vydatně s aglutinací (srov. pádové sufixy, člen, posesivní sufixy, derivaci aj.), po příp. s izolací (např. vyjadřování pádů pomocí prepozic v dnešní lidové arabštině). *Polysyntetismus* se doplňuje zpravidla izolací nebo aglutinací (srov. např. čínskou atributivní partikuli *ti*, tázací partikuli *ma*, *ši*⁴ ve funkci spony a některé jiné, nečetné formémy; kombinace polysyntetismu a aglutinace je běžná v mnohých domorodých jazycích amerických, např. v jazyce nahuatl: v *ni-naka-kwa* ‘já maso jím’ je „inkorporován“ sémantém (jde o polysyntetismus), v *ni-k-mačtia* ‘já tě učím’ je „inkorporován“ formém (to je aglutinace) (příklady z Oberpfalcerova *Jazykozpytu*; Oberpfalcer 1932, 66)); využití intonace v čínských sémantémech je projevem introflexivním (polysyntetismus a introflexe mají ostatně společnou zvláště jednu vlastnost – žádné koncovky ani afixy). *Izolační typ* se doplňuje nejčastěji aglutinací (srov. např. anglické *the think-er, I ask-ed* apod.). *Flexivní typ* si vypůjčuje gramatické prostředky hlavně od dvou typů, od aglutinačního (např. tvoření slov derivací v češtině) a od izolačního (např. předložkové pády a složené časy v češtině), ale najdeme tu i rysy introflexivní (např. německé *Bruder – Brüder, wir binden – wir banden*) a polysyntetické (tj. kompozita; obzvláště mnoho složenin užívá němčina); je vidět, že se flexivní typ, jehož prostředky jsou ve srovnání s aglutinačním typem chudší, projevuje v jazycích v různém stupni; odtud mnohem větší pestrost ve stavbě flexivních jazyků, než u jazyků aglutinačních, v nichž se aglutinační typ manifestuje ve velmi vysokém, a tedy přibližně stejném stupni. Avšak i *aglutinační*

typ se doplňuje (ovšem v menší míře) prostředky jiného typu, hlavně izolačními (srov. např. postpozice, lišící se od aglutinačních sufixů zpravidla tím, že nepodléhají vokální harmonii – příklady viz výše na str. 19; časté je v aglutinačních jazycích opisné stupňování adjektiv, např. v turečtině *büyük* ‘velký’, *daha büyük* ‘větší’, *en büyük* ‘největší’ (Jansky 1943, 112–113)); v některých aglutinačních jazycích, např. v ugrofinských, jsou hojně rozšířena kompozita (polysyntetismus se může docela dobře snášet s aglutinací: oba typy mají jednofunkční morfémy a popisná pojmenování; sémantém v kompozitu při častém užívání se může poměrně snadno gramatikalizovat, tj. proměnit v aglutinační formém; poněvadž v aglutinačním typu jsou odvozovací morfémy zvláště silně gramatikalizované (zvláště silně se gramatikalizují), je polysyntetismus dobrým prostředkem obohacování lexika).

Oddíl 5

Vymezení a perspektivy Skaličkovy typologie

Tradiční označení „morfologická typologie“ se na Skaličkovu typologii nehodí. Není jen morfologická ani v tradičním pojetí morfologie (jakožto nauky o tvarech slov a jejich částech), ani v širším pojetí sovětské lingvistiky, která chápe morfologii jako nauku o gramatické technice vůbec, nevšímající si významového obsahu gramatických forem (srov. např. Kacnel'sonovu studii *O grammatičeskoj kategorii*; Kacnel'son 1948). Skalička se vždycky snaží prozkoumat a charakterizovat skutečně *celou* strukturu jazyka (langue). Při strukturálním pojetí bylo by možno vycházet při zkoumání jazyka z kterékoliv jeho oblasti: obvyklé a oprávněné je budování typologie vycházející z gramatiky, protože gramatická struktura je nejméně vystavena radikálním změnám (× slovník i fonologie, která často slouží gramatice); jde tedy jen o to, aby se našlo nejvhodnější, nejplodnější třídicí kritérium, a to se, myslím, podařilo najít v gramatických diferenciacích. Již z přehledu hlavních (dosud objevených) vlastností Skaličkových typů, uvedeného v oddílech 2 a 3, je vidět, že se Skaličkova strukturální typologie neomezuje na gramatický plán jazyka; zkoumá i plán fonologický (fonologickou strukturu morfémů, vztah morfému a slabiky, fonologickou hranici morfémů, intonaci atd.) a lexikálněsémantický (tvoření pojmenování, synonymií a homonymií sémantémů apod.) v souvislosti s gramatickou strukturou (resp. v závislosti na ní). I když je toto nové typologické bádání více méně v počátcích, zaslouží si Skaličkova typologie názvu „jazyková“. Její vymezení je tedy toto: *strukturální gramatická jazyková typologie*.

Svou typologií položil Skalička dobrý základ strukturální obecné srovnávací gramatiky. Stěžejním problémem obecné gramatiky je problém vztahu gramatické formy a jejího významu, tzn. problém vztahu formy a obsahu v jazyce. Díky širokému srovnávacímu materiálu, s nímž typologie pracuje, může se jí podařit tento problém vyřešit – po nesmírné práci nad *konkrétním* materiálem nejrůznějších jazyků všech dostupných dob. Úkoly typologie do budoucna si představuji – v nejobecnějších rysech – asi takto: odhalování stále nových vztahů mezi gramatickou strukturou a ostatními strukturami jazyka (langue) (fonologickou a lexikálněsémantickou), detailní charakteristika jednotlivých typů (postup od langue k parole) a tím i pojmu „typ“, objevování – podle strukturálního principu – stále širších vztahů jazyka k oblasti mimojazykové (ke strukturám nejazykovým), obzvláště k myšlení.

Literatura

- Giger, M. 2000. Die Sprachtypologie als Lakaiin des Imperialismus. Propaganda-sprachliche Elemente im tschechischen linguistischen Diskurs der frühen 50er Jahre. In: K. Böttger, M. Giger & B. Wiemer (Hrsg.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 3*. München, 97–109. (Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 8.)
- Giger, M. 2001. Ideologische Auseinandersetzungen in der tschechoslowakischen Linguistik 1947–1955. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte* 5, 183–212.
- Hais, K. 1938. Tvořivé typy nového pojmenování v dnešní angličtině. *Časopis pro moderní filologii* 24, 286–293.
- Hall Jr., R. A. 1938. *An Analytical Grammar of Hungarian Language*. Baltimore.
- Havránek, B. 1940. Strukturální linguistika. In: *Ottův slovník naučný nové doby* VI/1. Praha, 455–457.
- Jansky, H. 1943. *Lehrbuch der türkischen Sprache*. Leipzig.
- Kacnel'son, S. D. 1948. O grammatičeskoj kategorii. *Vestnik leningradskogo universiteta* No. 2.
- Mathesius, V. 1911. O potenciálnosti jevů jazykových. In: *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná, ročník 1911, č. 2*. [Reprint in: V. Mathesius: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Ed. J. Vachek & E. Macek. Praha 1982, 9–28.]
- Mathesius, V. 1936. Pokus o teorii strukturální mluvnice. *Slovo a slovesnost* 2, 47–54.
- Mathesius, V. 1947. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha.
- Meillet, A. – Cohen, M. (ed.) 1924. *Les langues du monde*. Paris. (Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris. 16.)
- Meščaninov, I. I. 1945. *Členy predloženiya i časti reči*. Moskva – Leningrad.
- Mowle, A. C. 1944. *The New Turkish*. London.
- Oberpfalcer, F. 1932. *Jazykozpyt*. Praha.
- Pecháček, J. s.a. *Maďarština pro každého*. Praha.
- Průšek, J. 1938. *Učebnice mluvené čínštiny*. Zlín.
- Reformatskij, A. A. 1947. *Vvedenije v jazykovedenije*. Moskva.
- Skalička, V. 1935. *Zur ungarischen Grammatik*. Praha. (Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. Práce z vědeckých ústavů. 39.) [Reprint in: Skalička 1979, 59–125.]

- Skalička, V. 1941. *Vývoj české deklinace*. Praha. (Studie Pražského lingvistického kroužku. 4.) [Reprint in: Skalička 2004, 209–247.]
- Skalička, V. 1946a. Über die Typologie der Bantusprachen. *Archiv orientální* 15, 93–127. [Reprint in: Skalička 1979, 198–237.]
- Skalička, V. 1946b. Sur la typologie de la langue chinoise parlée. *Archiv orientální* 15, 386–412.
- Skalička, V. 1946–48. Sur le rôle de la flexion interne dans la langue. *Linguistica Slovaca* 4–6, 13–22.
- Skalička, V. 1947–48. Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“. *Slovo a slovesnost* 10, 135–142. [Reprint in: Skalička 2004, 367–375.]
- Skalička, V. 1949. O analogii a anomalii. *Slovo a slovesnost* 11, 145–162. [Reprint in: Skalička 2004, 411–433.]
- Skalička, V. 1979. *Typologische Studien*. Ed. P. Hartmann. Braunschweig – Wiesbaden. (Schriften zur Linguistik. 11.)
- Skalička, V. 2004. *Souborné dílo*. I. Ed. F. Čermák, J. Čermák, P. Čermák & C. Poeta. Praha.
- Trnka, B. 1931. Bemerkungen zur Homonymie. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 4, 152–156.
- Vykypěl, B. 2006. *Essais zur Prager Typologie (mit einer Bibliographia typologica Pragensis)*. München. (LINCOM Studies in Language Typology. 14.)

Dodatek: Texty Jaroslava Popely k pražské typologii

1950

1950 K typologii ruštiny (Disertace ze slovanské filologie a obecného jazykozpytu). Olomouc 1949–50. VIII + 149 s. [disertace k získání titulu doktora filosofie (PhDr.) na Filosofické fakultě Palackého university v Olomouci; rukopis ve Vědecké knihovně v Olomouci, sign. II 203.590]

1963

1963 K slovním druhům v češtině. *Slavica Pragensia* 4, 1962 [1963], 129–137. (Acta Universitatis Carolinae 1962. Philologica. 3.)

1969

1969 K podstatě slovních druhů. *Slovo a slovesnost* 30, 1969, 230–241.

1972

1972 Věta, větné jádro a větné typy. *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury* 16, 1972, 141–161.

1985

1985a K otázce kombinace typologických vlastností v jazycích. *Bulletin ruského jazyka a literatury* 26, 1985, 37–67.

1985b K principům a perspektivám Skaličkovy typologie. In: S. Ondrejovič (ed.): *K princípom marxistickej jazykovedy. Materiály z konferencie o marxistickej jazykovede, Smolenice, 21.–23. 11. 1983*. Bratislava 1985, 268–271. [zkrácená verze Popely 1985a]

1987

1987 K tipologii ruského i českého prostých predloženíj (v sovremenných jazykach). In: E. Hajičová, J. Povejšil & P. Sgall (ed.): *Probleme und Perpektiven der Satz- und Textforschung*. Praha 1987, 91–102. (Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung. 14.)

1988

1988a K jazykové typologii. *Jazykovédné aktuality* 25, 1988, 95–106.

1988b K porovnávací typologické charakteristice současné ruštiny a češtiny. *Československá rusistika* 33, 1988, 49–55.

1988c Ruský větný typ *u menja jest' den'gi* z hlediska typologie. *Bulletin ruského jazyka a literatury* 29, 1988, 79–86.

1990

1990 K typologické konfrontaci příbuzných jazyků. *Bulletin ruského jazyka a literatury* 31, 1990, 85–97.

1991

1991 Prospects of V. Skalička's linguistic typology. In: B. Palek & P. Janota (ed.): *Proceedings of LP'90. Proceedings of the Conference Linguistics and Phonetics: Prospects and Applications, Prague, August 27–31, 1990*. Prague 1991, 237–243. (Acta Universitatis Carolinae 1992. Philologica. 3–4.)

1993

1993 K typologické charakteristice současné spisovné ruštiny. *Jazykovědné aktuality* 30, 1993, 18–20. [shrnutí přednášky v Jazykovědném sdružení v Praze; úplná verze: Popela 1994]

1994

1994 K typologické charakteristice tvoření pojmenování v současné spisovné ruštině. *Časopis pro moderní filologii* 76, 1994, 35–46.

1998

1998 Ein Beitrag zur allgemeinen Sprachtypologie und zur Typologie des Deutschen. *Germanistica Pragensia* 13, 1996 [1998], 75–91. (Acta Universitatis Carolinae 1996. Philologica. 5.) [srov. i Popela 2002]

2002

2002 Zur typologischen Charakteristik der heutigen deutschen Standardsprache II (Fortsetzung des in *Germanistica Pragensia* XIII [1996] veröffentlichten Aufsatzes). *Germanistica Pragensia* 15, 1999 [2002], 45–52. (Acta Universitatis Carolinae 1999. Philologica. 2.) [pokračování Popely 1998]

Obsah

Oddíl 1: Obecná charakteristika jazykové typologie prof. Skaličky.....	7
Oddíl 2: Hlavní vlastnosti jazykových typů, v nichž existuje diferenciací sémantém : formém.....	12
Oddíl 3: Hlavní vlastnosti typu polysyntetického.....	29
Oddíl 4: O soběstačnosti jednotlivých typů.....	37
Oddíl 5: Vymezení a perspektivy Skaličkovy typologie.....	39
Literatura.....	40
Dodatek: Texty Jaroslava Popely k pražské typologii.....	42